

Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları

Mehmet Emin MAŞALI*

Giriş

Başlıkta geçmekte olan “Osmanlı'dan Günümüze” ifadesinin delalet ettiği üzere bu yazıda Osmanlı'nın kuruluşundan bugüne kadarki sürede kaleme alınmış Kur'an ilimleri/tefsir usulü çalışmaları incelemeye alınacaktır. Yazının ismi ile içeriği arasında tam bir uyum olması ve başlığın yazının içeriğini net olarak yansıtması adına başlıkta “Kur'an İlimleri” ve “Tefsir Usulü” terkiplerinin ikisi de kullanılmıştır. Çünkü yalnızca “tefsir usulü” terkinin kullanılması, bu yazıda, tefsire dair usul ve yöntem önerisi içeren eserlerin incelendiği şeklinde bir beklentiye yol açabilirdi. Sadece “Kur'an ilimleri” ibaresinin kullanılması durumunda ise klasik ulûmu'l-Kur'ân edebiyatının ele alındığı, tefsir usulü adı altında yayımlanan ve Kur'an ilimlerini konu edinen müellefatın dışarıda tutulduğu izlenimi hâsıl olabilirdi. İşte bütün bu mülahazalardan hareketle işbu iki terkipleri de kullanmayı uygun gördük. Haddizatında usûlü't-tefsîr/tefsir usulü terkipleri geç dönem eserlerinde ulûmu'l-Kur'ân karşılığında kullanılmıştır. Tespitlere göre bu ismi taşıyan ilk eser Şah Veliyullâh ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1764) *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*'idir. İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) eseri de *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* ismiyle bilinse de bu isimlendirmenin eserin naşrine ait olduğu, eserin orijinal isminin *Mukaddimetü't-tefsîr* olduğu ehline malumdur.

Anlam içeriği açısından değerlendirildiğinde “Kur'an ilimleri/tefsir usulü” kavramı Kur'an'ın tefsiri, hattı, kıraati, vahyi, nüzûlü, tertibi, toplanması, çoğaltılması, i'cazı, nâsîh ve mensûhu, muhkem ve müteşâbihî, i'râbı, mecâzı, emsâli gibi Kur'an'la ilgili alanları kapsamakta¹ bu yönüyle de gerek anılan alanlardan her biri hakkında kaleme alınmış müstakil eserler, gerekse

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmî Anabilim Dalı.

1 Muhammed b. Muhammed Ebû Şehibe, *el-Medhal li dirâseti'l-Kur'âni'l-kerîm*, Riyad 1407/1987, s. 24.

-Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı gibi- söz konusu konulardaki temel bilgilerin derlendiği eserler hakkında kullanımı mümkün olmaktadır. Biz bu yazıda anılan terkiplerin ikinci anlamdaki kullanımını dikkate alacağız, buna bağlı olarak da Osmanlı'nın kuruluşundan günümüze kadarki süreçte Kur'an'a dair temel bilgileri ihtiva eden müellefâtın -Kur'an ilimleri/tefsir usulü başlığını taşımasa da- takdim ve tavsifine çalışacağız.

Başlıkla ilgili böyle bir tavzihten sonra şunu söyleyebiliriz ki bu çalışma "Osmanlı Dönemi Kur'an İlimleri/Tefsir Usulü Çalışmaları" ve "Cumhuriyet Dönemi Kur'an İlimleri/Tefsir Usulü Çalışmaları" şeklinde iki ana başlığı içermektedir. İlk başlıkta Osmanlı'nın kuruluşundan harf inkılâbına kadar geçen zaman zarfında Osmanlı uleması tarafından kaleme alınmış eserler tanıtılmış, bu yapılırken Osmanlı'nın İslam dünyasına hâkim olduğu dönemde yaşamış Arap yahut Fars asıllı ilim erbabının çalışmaları dışarda tutulmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış olan Osmanlıca bir eser de bu başlığa dâhil edilmiştir. İkinci başlık altında ise harf inkılâbı sonrası süreçte kaleme alınmış olan Türkçe eserler incelenmiştir. Bu incelemelerde eserler müelliflerin vefat tarihi itibarıyla bir sıralamaya tabi tutulmuştur. Ele alınan eserler önce içerikleri açısından tanıtılmaya çalışılmış, akabinde de ana özelliklerinin ve özgün yanlarının tespiti yoluna gidilmiştir. Her bölümün sonunda da toplu bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Bu metin Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarının tamamını kuşatıcı olma iddiası taşımamaktadır. Zira böyle bir iddia, ancak bu geniş zaman diliminde kaleme alınmış Kur'an ve tefsirle alakalı eserlerin tamamının tetkiki üzerine bina edilebildiği takdirde bir anlam ifade eder ki bu pek mümkün gözükmemektedir. Zira Adnan Adıvar'ın da ifade ettiği gibi kütüphanelerimizde *Mecmuatü'r-Resâil* adı altında toplanmış olan risalelerin mevzuları sarahat ve katıyyetle bilinmedikçe böyle bir iddia pek yersiz olacaktır.² Öte yandan Zâhid Kevserî'nin (ö. 1371/1952) *el-Medhalu'l-âmm ilâ ulûmi'l-Kur'ân*'ı gibi kayıp eserlere ulaşma imkânımızın olmaması da böyle bir iddiaya yol vermemektedir. Bununla birlikte yazıda Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarının tavsifine imkân verecek bir eser incelemesinin yapıldığı da söylenilebilir.

Bu çalışmadan önce Osmanlı dönemi tefsir usulü çalışmalarını esas alan araştırmalar yapılmıştır. Nitekim Cüneyt Sapanca'nın "Osmanlılarda Tefsir Usulü Çalışmaları" adlı yüksek lisans tezi³ bir bütün olarak Osmanlı dönemini

2 A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Paris 1939 (I. Baskı), s. IX.

3 İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007 (yayımlanmamış).

konu edinmekte iken Mustafa Öztürk'ün *Osmanlı Tefsir Mirası*⁴ isimli eserinin bir bölümünde Osmanlı'da Kur'an tarihi, tefsir tarihi ve tefsir usulü çalışmaları incelenmiştir. Bunlara Mustafa Özel'in Osmanlı dönemi bazı tefsir usulü eserlerinin tanıtım veya neşrine yönelik şu çalışmalarını da ilave etmek gerekir: "Debrelî Vildân Fâik ve el-Mültekât fî Usûli't-Tefsîr"⁵; Bergamalı Ahmed Cevdet Efendi, *Tefsir Usulü ve Tarihi*⁶, Şeyh Osman, *Kavâidü İlmi't-Tefsîr*⁷. Lakin anılan çalışmaların tamamı Osmanlı dönemiyle sınırlıdır, dolayısıyla Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarını bir bütün olarak ele alan bir çalışmanın bulunmadığını söyleyebiliriz.

I. Osmanlı Dönemi Kur'an İlimleri/Tefsir Usulü Çalışmaları

Bu başlık altında tanıtımını yapacağımız çalışmaların bir kısmı konuyla ilgili müstakil eserlerden ibarettir, bir kısmı tefsir mukaddimeleridir, bir kısmı ise kimi eserlerin ilgili bölümlerinden oluşmaktadır.

1. Molla Fenârî : *Aynu'l-A'yân* İsimli Fatıha Tefsiri Mukaddimesi

Osmanlı Devleti'nin kuruluş evresini tamamlayıp sınırlarını genişletmeye başladığı bir dönemde yaşamış (751-834/1350-1431) ve dolayısıyla I. Murad (1360-1389), Yıldırım Bâyezid (1389-1402), Çelebi Mehmed (1413-1421) ve II. Murad (1421-1451) gibi padişahların hükümlerlik yıllarına tanıklık etmiş olan Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin (ö. 834/1431) çok yönlü bir ilmi kişiliğe sahip olduğu, tefsir, kelâm, fıkıh, usûl-i fıkıh, tasavvuf, metafizik, mantık, Arap dili ve edebiyatı gibi farklı alanlarda çok sayıda eser verdiği bilinmektedir.⁸

Molla Fenârî'nin *Aynu'l-a'yân* isimli Fatıha Tefsiri'nin mukaddimesi tefsir usulü açısından son derece özgün tespit ve değerlendirmeleri içermektedir.

4 Ankara 2012.

5 *İslâmiyât*, c.2, sy. 4, yıl: 1999.

6 İstanbul 2002.

7 İzmir 2005.

8 Bkz. Mustafa Öztürk, "Molla Fenari ve Tefsirde Senkretizm", *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu*, Bursa 2010, s. 399. Molla Fenârî'nin Fatıha tefsiri pek çok tez, makale ve tebliğe konu olmuştur. Bunlardan bazıları şöyledir: Sıtkı Güllü, "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 1990; Mustafa Tuncer, "Molla Fenârî ve Fâtıha Suresi Tefsiri", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Samsun 1991; Zül kar Durmuş, "Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri 1992; Mustafa Öztürk, "Molla Fenari ve Tefsirde Senkretizm", s. 399-421. Şu çalışmalarda ise *Aynu'l-a'yân*'ın mukaddimesi tahlile tabi tutulmuştur: M. Taha Boyalık, "Molla Fenârî'nin Aynu'l-Ayân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi: Tahlil ve Değerlendirme", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2007; a.mlf., "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 18(2007), s. 73-100; Ömer Türker, "Seyyid Şerif Cürçani'nin Tevil Anlayışı: Yorumun Meta zik, Mantuki ve Dilbilimsel Temelleri" (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul 2006, s. 228 vd.

Doksan sayfalık bu mukaddime şu ana başlıkları (bâb) ve alt başlıkları (fasl) içermektedir: (1) Birinci ana başlık “tefsir”in tanımıyla ilgilidir. Bu ana başlığın alt başlıklarında ise şu konular üzerinde durulmuştur: (i) Tefsirin tanımı. (ii) Tefsirin tefsir ve tevile ayırımı. (iii) Tefsir ve tevilin cevazı. (iv) Tefsir ve tevilin muhtelif vecihleri: Zâhir, batın, had, muttala’. (v) Tefsir ilmini tahsil etmenin farz-ı kifâye oluşu. (vi) Sahabe ve tabiûn müfessirleri. (2) İkinci ana başlıkta tefsire duyulan ihtiyaç mevzubahis edilmiş, alt başlıklarında ise şu hususlara değinilmiştir: (i) Bir ilme olan ihtiyacın sebebinin o ilme olan talep oluşu. (ii) İlmin fazileti. (iii) Kur’an’ın, sûrelerin ve Kur’an tilavetinin faziletine ve Kur’an ehline dair. (3) Üçüncü ana başlıkta tefsirin konusunun Kur’an olması meselesi üzerinde durulmuştur. Bunun alt başlıkları ise şöyledir: (i) Kur’an’ın tarifi. (ii) Kur’an’ın ahkâm-ı külliyesi, yani Kur’an’ın yedi harf üzere indirilmiş, mütevatir ve mu’ciz bir vahiy oluşu meselesi. (iii) Kur’an’ın cem’i meselesi. (iv) Kur’an’ın isimlerinin zikri. (v) Kur’an’ın bölüm ve pasajları. (4) Dördüncü ana başlıkta ise tefsir etkinliğinde dayanak alınan sair ilimler mevzubahis edilmiştir.

Mukaddimedede ulûmu’l-Kur’an’a dair eserlerin münderecâtını oluşturan vahyin mahiyeti, Kur’an’ın fazileti, yedi harf, Kur’an’ın i’cazı, Kur’an’ın cem ve istinsahı, Mekkî Medenî, nâsîh-mensûh, tabakâtü’l-müfessirîn vb. konular üzerinde durulmaktadır. Fenârî çoğu zaman bu konularla ilgili serdedilmiş izah ve açıklamaları nakledip değerlendirmeye tabi tutmakta, nihayetinde mevcut görüşlerden birini benimseme yoluna gitmektedir. Dolayısıyla Fenârî’nin bu konulardaki izah ve açıklamalarında tefsir usulüne katkı sayılabilecek bir şey bulunduğu söylenemez. Alana katkı niteliğindeki özgün değerlendirmeleri, tefsirin tanımı üzerinden serdedtiği tefsirin mahiyeti, tefsirin bir ilim olup olmadığı, tefsire özgü alanın ne olduğu hususlarıyla ilgili değerlendirmeleri ile tefsirin sair ilimlerle ilişkisini ele aldığı “*istimâdû ilmi’t-tefsir*” isimli son başlıkta serdedtiği izahlarda geçmektedir. Bu yönüyle anılan hususlarla ilgili değerlendirmelerine biraz daha derinlemesine göz atmamız yerinde olacaktır.

Tefsirin mahiyetiyle ilgili bu değerlendirmelerine Fenârî tefsir tanımıyla başlar ve mukaddimenin birinci bâbını buna tahsis eder. Bu çerçevede o, Keşşâf şârihi Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1364) ile Sâdeddîn et-Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) tefsir tanımlarının yeterli olup olmadığı üzerinde durur. Kutbuddîn er-Râzî’nin, “Tefsir, kendisinde, Allah Teâla’nın yüce Kur’an’ındaki muradının mevzubahis edildiği şeydir.” şeklindeki tanımı Molla Fenârî’ye göre tenkide açıktır. Çünkü tefsirde Kur’an kıraatleri, nâsîh-mensûh, esbâb-ı nüzûl, nüzûl tertibi, Mekkî-Medenî gibi konulara dair incelemelerde bulunduğu halde anılan konular Râzî’nin tanımında dışarıda tutulmuştur. Öte yandan fıkıh, kelim gibi ilimlerde de Kur’an nasslarıyla sabit olan konular incelenmektedir,

dolayısıyla da bu ilimlerde gerçekleşen de özü itibariyle Allah'ın Kur'an'daki muradını tespitte yönelik bir incelemedir. Oysa Râzî'nin tanımı bu noktada tefsir ile anılan ilimler arasındaki farkı ortaya çıkaracak nitelikte değildir.⁹

Molla Fenârî'nin ifadesine göre Teftâzânî, Râzî'nin söz konusu tanımındaki eksik yönleri doldurmaya çalışarak şöyle bir tanım geliştirmiştir: "Tefsir, ilahî kelamdaki lafızların ahvâlini, murada delalet açısından bahis konusu eden bir ilimdir.". Fenârî'ye göre her ne kadar Teftâzânî, "*ahvâlu'l-elfâz/lafızların ahvâli*" ve "*min haysü'd-delâle/delalet açısından*" kayıtlarıyla Râzî'nin tanımındaki eksiklikleri gidermeyi amaçlamış olsa da onun tanımı da sorunludur ve şu noktalarda eleştiriye açıktır: (1) Bir kere bu tanım tefsiri, Kur'an elfâzını sadece murada delâleti açısından ele almaktadır. Oysa tefsir tefhîm, imâle, med, kasr, itâle/işbâ gibi mana ile ilişkisi olmayan, manaya katkısı bulunmayan pek çok konuyu da kapsamaktadır. Bir başka ifadeyle kıraatle ilgili bu konulara ilişkin incelemeler tefsir ilminde önemli bir yere sahiptir. (2) Teftâzânî'nin tanımında geçen "murad" kelimesi ile neyin kastedildiği de net değildir. Şayet maksat "kelamın tazammun ettiği mutlak murad/mana" ise, o takdirde bunun kapsamına edebî ilimler de girer. Yok, eğer kastedilen "Allah'ın kasdının ta kendisi" ise, o zaman da tefsir böyle bir tespitte imkân verecek kudrette değildir. Çünkü tefsir etkinliği, kâhir ekseriyetle ya haber-i vâhid türü rivayete ya da Arap dilinin verileri üzerinden yürütülen dirayete dayanır. Tefsirin dayandığı bu iki aracın sağlayacağı delâlet zannî olduğu için tefsir her iki durumda da zannî olacaktır. Dolayısıyla tefsirin murad-ı ilahî'yi tam olarak tespit ettiği iddiasında bulunması imkânsızdır. Eğer "Allah'ın muradı"ndan "müfessirin zannı itibariyle tecelli eden murad ve maksat" kastediliyorsa, bu da iki açıdan tartışmaya açıktır. (i) Tefsir her müfessire göre farklılık arz etmektedir. (ii) İnsan zihni lafızların manalarını tespit hususunda kendi müteârefine dayanan sübjektif manalara yönelir. Bu sebeple, tefsirde kesinlik iddiasında bulunmak mümkün değildir. (3) Teftâzânî'nin tanımında geçen "ilim" kelimesi, örfte, usul, kavâid veya bunlara dayalı olarak oluşan yetiler (meleke) için kullanılır. Oysa tefsir, birkaç konu hariç, pek çok tikel meseleye (cüz'iyât) kaynaklık edecek nitelikte küllî ilkeleri (kavâid) bulunan bir disiplin değildir. Dolayısıyla tefsir bir ilim değil, bir marifet olup şu şekilde tanımlanması uygun olacaktır: "Allah Teâlâ'nın kelamına ait durumları (ahvâl), Kur'an olmaları itibariyle olsun, murâd-ı ilahî olarak kabul edilen veya murâd-ı ilahî olduğu zannedilen delâletleri itibariyle olsun, insan takati nisbetinde bilmektir." Fenârî bu tanımıyla Kutbeddin er-Râzî ve Teftâzânî'nin tanımlarında var olduğunu iddia ettiği sorunları ve açıkları giderdiğini düşünmektedir. Zira Fenârî "Kur'an olmaları itibariyle" ifadesiyle tefsirin, bazı

9 Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Aynu'l-ayân*, İstanbul 1325, s. 4; Mustafa Öztürk, "Molla Fenârî ve Tefsirde Senkretizm", s. 407-408.

kıraat farkları gibi, delâlete etkisi olmayan hususları da içerdiğini belirtmeye çalışmış; “kesin olarak bilinen veya zannedilen” ifadesiyle tefsirde katı-zannî her türlü muradın mevzubahis edildiğine işaret etmiş; “marifet” kaydıyla da tefsirin gerçek anlamda bir ilim olmadığını vurgulanmıştır.¹⁰

Fenârî'nin bu tanımına göre tefsir Kur'an'ı iki yönden konu edinmektedir:

(1) Yalnızca Kur'an olması yönüyle. Kur'an'ı bu yönden ele alan yegâne disiplin tefsirdir, dolayısıyla da bu alan tefsire özgü bir alandır. Ancak Kur'an'ı Kur'an olmaklığı bakımından ele almak bir ilim olmayıp tanımda da geçtiği üzere bir marifettir. Dolayısıyla bu yöndeki incelemeleri itibarıyla tefsir, bir ilim değil, Kur'an'la ilgili muhtelif hususlara ilişkin bir marifettir.

(2) Tefsir Kur'an'ı bir de delâlet yönüyle konu edinmektedir. Kur'an'ı delâlet yönünden ele alması durumunda tefsirin on altı ilmi dayanak alması, bu on altı ilmin verilerinden istifade etmesi gereklilik arz eder. Fenârî bu bilgi türlerini “lafızla ilgili bilgiler” ve “mana ile ilgili bilgiler” şeklinde ikili taksime tabi tutmuş, Kur'an'ı tefsir edecek kimsenin sekizi Kur'an lafızlarıyla sekizi de Kur'an ibarelerinin ifade ettiği anlamla ilgili bu on altı ilim dalında yetkin olmasını şart koşmuştur.¹¹

Fenârî bu bağlamda tefsirin bu ilimlerin verilerini esas alması durumunda, onların ulaştığı sonuçların aynısına ulaşma gibi bir problemin baş gösterip göstermeyeceği meselesi üzerinde durur. Fenârî'ye göre bir kere tefsirin dil ilimleri, rivayete yönelik ilimler ve fıkıh usulünden yararlanması durumunda böyle bir sorun söz konusu olmaz. Çünkü tefsirin ele aldığı meseleler ve ulaştığı sonuçlar ile istimdatta bulunduğu bu ilimlerin meseleleri ve sonuçları arasında fark vardır. Bu farklılığı tevlit eden de tefsirin meselelere yaklaşım tarzının bu ilimlerinkinden farklı olmasıdır. Dolayısıyla bu fark, tefsirin bu ilimlerden ayrılmasını sağlar. Tefsirin fıkıh, kelam, tasavvuf ve ahlak ilimlerinin verilerini kullanması durumunda ise böyle bir sorun/risk ihtimal dâhilinde gözükse de, Kur'an'ın tabiatı buna imkân vermeyecektir. Çünkü Kur'an nâmütenâhî bir anlam örgüsüne sahiptir. Dolayısıyla onun delâleti için bir sınır biçilemez. Kur'an'ı yorumlayan kimse her defasında daha önce ulaşılmamış bir anlam ve delâlete vasıl olabilir. İşte bu durum kelam, fıkıh, tasavvuf ve ahlak ilimlerinin verilerini dayanak alan müfessirin bu verilerden hareketle yepyeni anlam boyutları keşfetmesine imkân sağlar.¹² Dolayısıyla tefsirin gerek meselelere yaklaşım tarzının farklı olması, gerekse yeni/orijinal sonuçlara ulaşma imkânına sahip oluşu, onun farklı sonuçlara vasıl olmasına imkân verecektir. İşte tefsiri müstakil ilim kılan da budur.

10 Ömer Türker, *a.g.e.*, s. 234.

11 Fenârî, *a.g.e.*, s. 86-87.

12 Fenârî, *a.g.e.*, s. 88.

2. Muhyiddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci: *et-Teysîr fî Kavâidi 'İlmi't-Tefsîr*

Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) *el-Kâfiye* adlı eseriyle çokça meşgul olduğu için "Kâfiyeci" lakabıyla tanınmış olan Muhyiddin b. Süleyman'ın (ö. 879/1474)¹³ tefsir usulüne dair *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr* adlı bir eseri bulunmaktadır. Çok sayıda yazma nüshası bulunan bu eserin ilk neşrini İsmail Cerrahoğlu gerçekleştirmiştir (Ankara 1989). Cerrahoğlu bu neşrinde altı nüshaya dayanmış ve neşre ilave olarak eseri tercüme etmiştir. Bu eserin bir diğer neşri ise Nâsır b. Muhammed el-Matrûdî'ye aittir. Bu zat ise neşrinde yedi yazma nüshayı esas almıştır (Dimaşk 1410/1990).¹⁴

Kâfiyeci kitabını iki ana bölüm (bâb) ve bir hâtîme olarak düzenlemiştir. İlk bâb "İstılâhât"a, ikinci bâb ise "kural ve meselelere" (kavâid ve mesâil) dairdir. Hâtîmede ise ilmin fazileti, hoca-talebe adabı konuları ele alınmaktadır. İstılahların ele alındığı birinci bâb şu alt başlıkları içerir: (1) Tefsir ve tevilin tanımı. (2) Tefsir ilminin tanımı, tefsir ilminin "tefsir-tevil" şeklinde iki kısma ayrılması, tefsir ilmini öğrenmenin/teallümün hükmü, tefsir ilminin tedvini, tefsir ilmine duyulan ihtiyaç, tefsir ilminin mevzuu, tefsir ilminin şerefi. (3) Kur'an'ın Tanımı: Kur'an'ın naklinde tevatürün şart olması, sahih kıraatin şartları, muhkem-müteşâbih, Kur'an'ın nüzûlü. "Kavâid ve Mesâil" başlığını taşıyan ikinci bâbın alt başlıkları ise şunlardır: (1) Muhkem ve müteşâbih'in delâleti. (2) Teâruz ve tercih. (3) Tabakâtü'l-müfessirîn. (4) Tefsir râvisinde olması gereken şartlar. (5) Tefsiri tahammül ve edanın yolları/yöntemleri. Hâtîmede ise ilmin fazilet ve şerefi ile hoca-talebe adabı konuları üzerinde durulmuştur.

Kâfiyeci'nin bu eseri, tefsirin müstakil bir ilim olduğunu, buna bağlı olarak da onun kendine has usul ve kaidelerinin bulunduğunu gözler önüne sermeyi amaç edinmektedir. Bu yönüyle eser hocası Fenârî'nin *Aynü'l-a'yân* mukaddimesinde dile getirdiği "Tefsir bir ilim değil bir marifettir, bu sebeple tefsir için küllî kaidelerden ve bir usulden bahsedilemez; bir ilim değil bir marifet olması hasebiyle tefsir teallümün konusu olamaz ve onda bir meleke kazanımından bahsedilemez, bu sebeple sair ilimlerle ilişkisi itibarıyla tefsir bir aletten ibarettir" cümlesiyle özetlenebilecek düşüncesinin tenkidini esas almaktadır. Bu sebepledir ki Kâfiyeci daha eserine koyduğu isimden itibaren tefsirin ilim olmasına ve onun kendine has usul ve ilkeleri bulunduğu göndermede bulunmaktadır.

13 Hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1325. c. 2, s. 4-6; Muhyiddîn el-Kâ yeci, *et-Teysîr fî kavâidi 'ilmi't-tefsîr* (naşirin önsözü), nşr. Nâsır b. Muhammed el-Matrûdî, Dimaşk, 1410/1990, s. 31-57; Hasan Gökbulut, "Kâ yeci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (bundan sonra *DİA*), İstanbul 2001, c. 24, s. 154.

14 Hasan Gökbulut, "Kâ yeci", c. 24, s. 154.

Kâfiyecî tefsirin müstakil bir ilim olduğunu ortaya koymada “mevzu/konu”, “kaide/ilke” ve “mesele” kavram üçlüsünü esas alan müteahhirün dönem çerçevesini kullanmış; tefsirin bir konusu, ilkeleri ve meseleleri bulunduğundan hareketle onun müstakil bir ilim olduğunu söylemiştir. Zira fıkıh, usûl-i fıkıh, nahiv, sarf vb. müstakil ilimlerin her birinin muayyen bir mevzusu vardır ve bu mevzuya ilişkin haller o ilimde bahse konu edilmektedir. Tefsir ilminin de bir mevzusu bulunmaktadır ki onda da o mevzuya ilişkin haller incelemeye tabi tutulmaktadır. Tefsir ilminin konusu Kur’ân, yani Allah kelâmıdır. Bu bağlamda Kâfiyecî, Kur’an’ı konu edinmek bakımından tefsir ile sair ilimlerin ortaklık arz ediyor oluşunun tevhit edebileceği sıkıntıyı gidermek amacıyla şöyle bir izahta bulunmuştur: Tefsir ilminin konusu Allah’ın yüce kelâmıdır. (Tefsir ilminde bu kelâm) murada delalet açısından ele alınır. Burada “murada delalet açısından” şeklindeki kayıt tefsir ilmini sair ilimlerden ayırt etmek amacıyla düşünülmüştür. Çünkü Kitap/Kur’an usûl-i fıkıh ilminin de konusudur. Lakin Kur’an’ın usûle konu olması “hükümlerin toplu olarak Kur’an’dan çıkarılması” yönü itibariyledir. Kur’an aynı şekilde daha başka açılardan sair ilimlere de konu olmaktadır.¹⁵ Dolayısıyla Kur’an çok sayıda ilme konu olmakla birlikte, bu ilimlerin Kur’an’ı konu edinme cihetleri tefsirin Kur’an’ı konu edinme cihetinden farklıdır. Çünkü tefsirde Kur’an “murada delalet itibariyle” ele alınmaktadır ki bu durum tefsiri, Kur’an’ı konu edinmek bakımından onunla ortaklık arz eden sair ilimlerden ayırır.

Kâfiyecî’nin “Tefsiri tedvin eden ilk kişi olduğu” şeklindeki iddiasını da bu çerçevede ele almak gerekir. Muhtemelen Kâfiyecî bu iddiasıyla “kendinden önceki eserlerin hiç birinde tefsir ve Kur’an ilimleriyle ilgili meselelerin tefsirin müstakil bir ilim dalı olduğunu, onun kendine has usulünün, ilkelerinin ve meselelerinin bulunduğunu ortaya koymak amacıyla işlenmediğini, bu amaçla kaleme alınan ilk eserin *et-Teysîr* olduğunu belirtmeyi” amaçlamaktadır.

Kâfiyecî tefsir ilmiyle ilgili serdettiği tanımında da onun bir ilim olduğu hususuna özel vurgu yapmaktadır. Onun tanımına göre tefsir “Allah’ın yüce kelamına ilişkin hallerin, murada delalet itibariyle, beşer gücü nispetinde bahis konusu edildiği ilimdir.”¹⁶ Görüldüğü üzere Kâfiyecî bu tanımında tefsir için “ilim” nitelemesinde bulunmaktadır. Bir şeyin ilim olması onun tümel ilke ve kurallarının bulunmasını zorunlu kılacağından Kâfiyecî, izah ve açıklamaları arasında sık sık tefsirin birtakım usul ve esaslarının bulunduğuna işaret etmiştir. Keza “usullere arz”ı, yoruma meşruiyet kazandıran bir yöntem olarak takdim etmiş;¹⁷ “ilm-i tefsîr” terkinin kimi zaman, “bu ilme has kurallara” (*kavâid mahsûsa*) işareti içerdiğini söylemiştir.¹⁸

15 Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 157-158.

16 Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 150.

17 Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 144, 151, 195, 208.

18 Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 151.

Kâfiyecî, sair İslamî ilimler gibi tefsir ilmini teallüm etmenin vacip olduğunu, hatta bu noktada icma'ın bulunduğunu kaydetmiş, bu vücûba gerekçe olarak da şer'î hükümlerin teallümünün -ki vaciptir- ancak tefsir ilmini teallüm ile gerçekleşecek oluşunu göstermiştir.¹⁹ Burada önemli olan nokta, Kâfiyecî'nin tefsiri bir ilim olarak telakki etmesine bağlı olarak onun teallümünü mümkün addetmesidir.

Kâfiyecî'nin tefsir ilmine olan ihtiyaçla ilgili değerlendirmeleri de bu yönde mülâhazalar içermektedir. Ona göre tefsir ilmine ihtiyaç vardır; çünkü insanlar şer'î hükümlere ancak "Kur'an'ın anlamları" nı bilerek muttali olurlar. Kur'an'ın anlamlarına muttali olmanın yegâne yolu da tefsirdir. Kur'an'ın anlamları ise birtakım kurallara dayanmaksızın kuşatılamaz/ihata edilemez. İşte bu kurallar bütününün adı tefsirdir.²⁰ Kâfiyecî muhkem-müteşabih üzerinden tefsire has iki küllî katespite çalışmıştır.²¹ Ancak Kâfiyecî'nin belirlediği bu küllî kaidelerin tefsir sahasında, anlama etkinliğinin bütün yönlerini kuşatabilecek ve anlama sorununu çözecek güçte olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Zaten Kâfiyecî'nin bu ilkeleri vazetmedeki amacı da onların bütün anlama faaliyetini kuşattığını göstermek değil, tefsir ilminin küllî kaidelerinin bulunduğunu, dolayısıyla da onun ilim olduğunu ortaya koymaktır.²²

Hülâsâ Kâfiyecî tefsirin kendine has konusu, kavâid ve mesâili bulunduğunu, dolayısıyla da müstakil bir ilim olduğunu ortaya koymaya çalışmış, bu yönüyle de Fenârî'ye dolaylı eleştiride bulunmuştur. Bu eserin en özgün tarafı, tefsirin ilim oluşuna yönelik yaptığı bu vurguda yatmaktadır.

19 Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 151.

20 Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 156.

21 Kâ yecî'nin muhkem-müteşabih ayırımına dayalı olarak belirlediği ve onlar üzerinden tefsirin müstakil/bağımsız bir ilim olduğunu göstermeyi amaçladığı kurallardan ilki muhkemle ilgili olup şu şekildedir: "Kur'an'ın her muhkemi, kendisiyle murat edilen şeye kesin olarak delalette bulunur". Bu ilkenin "bütün parçadan büyüktür" kabilinden bedihî/apriori olduğunu belirten Kâ yecî, onun Kur'an'ı anlama itibarıyla nasıl işletileceğini örnekler üzerinden gösterir. Sözelimi "innallâhe alâ küllî şey'in kadîr" âyeti Kur'an'ın muhkemlerindedir. Her muhkem kendisiyle murat edilen şeye kesin bir biçimde delalet edeceğine göre bu ibarenin delaleti katî bir delalet olacaktır. Kâ yecî bu temel ilkeyle ilgili olarak serdedilebilecek eleştirileri on beş mevhum soru altında ele almış ve cevaplamaya çalışmıştır. Müteşâbih'le ilgili temel ilke ise şudur: "Kur'an'daki müteşâbihlerin tamamı, icmâen, kendisiyle murat edilen şeye, muhatabın anlayışı ölçüsünde ve açıklık itibarıyla muhkemin derecesinde olmayacak şekilde kesin olarak delalette bulunur." Bkz. Kâ yecî, *a.g.e.*, s. 208-225.

22 Kâ yecî muhkem ve müteşabihle ilgili bu iki temel ilkeye işaret ettikten sonra delillerin tearuz etmesi ve bu durumda yapılacak tercih işlemiyle ilgili değerlendirmelere geçer ve öncelikle nesih konusuna temas eder.

3. Muhammed b. Pir Ali Birgivi: *Mukaddimetü'l-Müfessirîn* İsimli Fâtihâ Tefsiri Mukaddimesi

929/1523 tarihinde Balıkesir’de doğmuş olup asıl adı Takıyyüddîn Mehmed olan Birgivi (ö. 981/1573)²³ Fâtihâ tefsirinden ibaret olan ve yazmalarında da geçtiği üzere *Mukaddimetü'l-müfessirîn*²⁴ ismini taşıyan eserinin girişinde “*hunâ mukaddime yahtâcu ileyhâ'l-müfessirûn*” diyerek müfessirin bilmesi gereken bazı bilgileri içeren bir mukaddime kaleme almış²⁵ ve bu çerçevede öncelikle Kur’an ve kelâm-ı ilâhî’nin mahiyeti meselesine değinmiştir.²⁶ Kelâm-ı ilahî’nin tabiatıyla ilgili değerlendirmelerinin ardından Birgivi şu konulara temas etmiştir: (1) İnzâl-tenzîl kavramları ve Kur’an’ın nüzûlünün keyfiyeti ile ilgili görüşler. (2) Tefsir-tevil farkı. (3) Nâsîh-Mensûh. (4) Mekkî-Medenî.

Kur’an ilimlerinden bazılarıyla ilgili bu kısa değerlendirmelerinin ardından Birgivi istiâze konusuna geçmiş, bu çerçevede kıraat öncesinde istiâzenin vacip olup olmaması, istiâze kalıbının ne olduğu, istiâzenin kıraatten önce mi sonra mı olacağı hususlarıyla ilgili izahatta bulunmuştur. Birgivi son olarak istiâzenin Kur’an’dan olmadığı yönünde icma’ın bulunduğuna işaret etmiş, akabinde de fukahanın namazdaki istiâzenin durumu noktasındaki ihtilaflarını zikrederek mukaddimesini tamamlamıştır.

4. Şeyh Osman : *Kavâidu İlmi't-Tefsîr*

Bursalı Mehmed Tahir’in, Mudurnulu olup âlim-mutasavvıf (ulemâ-i meşâyih’den) bir zat olduğunu belirttiği Şeyh Osman (ö. 1200 veya 1211)²⁷

23 Birgivi’nin biyografisi için bkz. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 253-254; Emrullah Yüksel, “Birgivi”, *DİA*, c. 6, s. 191-192.

24 Abdurrahman b. Salih b. Süleyman ed-Dehiş, İmam Suûd İslami Üniversitesinde bu eserin tahkiki üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamış ve bilahare de neşretmiştir (Medine 1425/2004, Mecelletü'l-Hikme Yayınları)

25 Bu mukaddime eserin 117-132. sayfaları arasında yer almaktadır. Yani matbu baskı itibarıyla on beş sayfalık bir hacme sahiptir.

26 Muhammed b. Pir Ali Birgivi, *Mukaddimetü'l-müfessirîn*, nşr. Abdurrahman b. Salih b. Süleyman ed-Dehiş, Medine 2004/1425, s. 119-120.

27 Mehmed Tahir, Şeyh Osman’ın 1200 yılında Eskişehir’de vefat ettiği bilgisini verir (Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 129). *Kavâidu İlmi't-tefsîr*’in neşrini gerçekleştiren Mustafa Özel, söz konusu eserin yazım tarihinin 1211 olmasından hareketle Şeyh Osman’ın 1200’de vefat etmiş olmasını imkânsız addeder, Mehmed Tahir’in tarihleri karıştırmış olabileceği ihtimali üzerinde durur. (Şeyh Osman, *Kavâidü İlmi't-Tefsîr* (naşirin önsözü), nşr. Mustafa Özel, İzmir 2005, s. ٣). Mehmed Tahir, Şeyh Osman’ın *Mesâlikü's-sâlikîn*, *Risâle Nakşibendiyye* isimli eserleri gibi pek çok eserinin daha bulunduğunu belirtmiş, bu eserlerinin hiç birinin matbu olmadığını ifade etmiştir (Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 129-130.) *Kavâidu ilmi't-tefsîr*’in neşrini gerçekleştiren Mustafa Özel bu neşirde İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kütüphanesi Osman Ergin bölümü 1376 no’da kayıtlı bulunan tek nüshayı esas almıştır.

Kavâidu ilmi't-tefsîr isimli eserinde Molla Fenârî'nin *Aynu'l-a'yân* mukaddimesini esas almış, oradaki ifadeleri farklı bir başlıklandırma ile ve çoğu zaman motamot aktarmıştır. Dolayısıyla eserin hiçbir özgün tarafı bulunmamaktadır. Ancak Şeyh Osman'ın, Molla Fenârî'yi kaynak almakla birlikte eserine “*kavâidu't-tefsîr/kavâidu ilmi't-tefsîr*” ismini vermiş olması câlib-i dikkattir. Zira yukarıda temas ettiğimiz üzere Molla Fenârî tefsirin müstakil bir ilim olmadığı, dolayısıyla da kavâidinin bulunmadığı düşüncesindedir.

Şeyh Osman'ın “Bu, tefsirin tanımı, mevzusu, tefsire olan ihtiyaç, tefsirin hangi ilimlerden istifade ettiği ve tefsir ilmiyle ilgili faideler gibi tefsir ilmini (öğrenmeyi) talep eden kimsenin bilmesi/aklında tutması zorunlu olan hususlara dair bir risaledir”²⁸ şeklinde tavsif ettiği eserde tefsirle ilgili on konu “fâide” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu konular sırasıyla şöyledir: (1) Tefsir ve Tevil. (2) Tefsir ve teville girişmenin caiz olup olmaması. (3) Tefsir ve tevilin boyutları; yani zahr, batn, had ve muttala'. (4) İdrakin hakikati, kısımları ve yolları. (5) İlmin fazileti. (6) Kur'an'ın ve Kur'an tilavetinin fazileti. (7) Kur'an'ın küllî ahkâmı (burada küllî ahkâmdan kasıt Kur'an'ın vahiy eseri oluşu, yedi harf üzere inmiş olması, mütevâtir ve muciz oluşu gibi temel Kur'ânî hususiyetlerdir.) (8) Kur'an'ın cem'i. (9) Kur'an'ın isimlerinin beyanı. (10) Kur'an'ın cüz ve kısımlarına dair.

5. Sırr-ı Girîdî: *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*

Gerçek adı Selim Sırrı olmakla birlikte kaynaklarda Sırr-i Girîdî, Giritli Sırrı Paşa ve Selim Sırrı Paşa olarak anılan 1844 Girit doğumlu Sırrı Paşa'nın (ö. 1895)²⁹ *Sırr-ı Meryem (Tefsîr-i Sûre-i Meryem)* isimli (Diyarbakır 1311/1893) eserinin mukaddimesi tefsir usulü kapsamında değerlendirilebilecek bilgiler içermektedir. Bu mukaddime eserin sair bölümlerinin yayımlanmasından önce M. Ali Aynî tarafından müstakil bir risale hâlinde *Tabakât ve Âdâb-ı*

28 Şeyh Osman, *Kavâidü İlmi't-Tefsîr*, s. 1.

29 Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Sırrı Girîdî, *Tabakât ve Adâb-ı Müfessirîn*, s. 26-30; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 246-248; Cemal Kurnaz, “Sırrı Paşa”, *DİA*, İstanbul 2009, c. 37, s. 127-128; Mustafa Özel, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II”, *Dokuz Eylül Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi (DEÜİFD)*, XVI (2002), s. 122-123; Sırrı Paşa'nın tefsir, kelam, dinler ve mezhepler tarihi, mantık, dil ve edebiyat alanlarında telif ve tercüme türünden pek çok eseri bulunmaktadır. Tefsire dair eserleri ise şunlardır: *Sırr-ı Kur'ân, Ahsenü'l-Kasas, Sırr-ı Furkân (Tefsîr-i Sûre-i Furkân), Sırr-ı İnsân (Tefsîr-i Sûre-i İnsân), Sırr-ı Tenzîl* (müellif n *Ahsenü'l-Kasas, Sırr-ı Furkân ve Sırr-ı İnsân* adlı tefsirlerinden özetlemedi). Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1955, s. 583-584; Cemal Kurnaz, “Sırrı Paşa”, c. 37, s. 128; Ekrem Gülşen, “19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/22(2010/2), s. 166-167. Bursalı Mehmed Tâhir Sırrı Paşa'nın tefsire dair bu eserlerinin tamamında Fahreddin er-Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'ini kaynak ittihaz ettiğini belirtmiş ve bu eserlerin muhtelif sûrelerin mü d, muhtasar tercüme ve tefsirlerine dair olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 247.

Müfessirîn adıyla neşredilmiştir (İstanbul 1312). Aynî risalenin sonuna “Sâhib-i Eserin Terceme-i Hâli” başlıklı bir bölüm eklemiştir. “İlm-i tefsir”, “tabakât-ı müfessirîn” ve “âdâb-ı müfessirîn” şeklinde üç ana başlığı içeren bu mukaddimede önce tefsirin tarifi ve mevzuu ele alınmaktadır. Buna göre “İlm-i tefsîr elfâz-ı Kur’âniyyenin keyfiyet-i nutkundan, medlûlât-ı lügaviyye ve ıstlâhiyesinden, ahkâm-ı ifrâdiyye ve terkîbiyyesinden, hâl-i terkîbde elfâz-ı mezkûreye mahmûl olan meâni-i sâneviyesinden, ma’rifet-i nesihden, sebep-i nüzûlden, mübhem-i muvazzıl kissalardan bahseyler.”³⁰

Sırrı Girîdî dipnotlarda bu tarifte geçen hususları izah etmektedir. Buna göre tarifte geçen “medlûlât-ı lügaviyye ve ıstlâhiyye” ibaresinden kasıt kelimelerin sözlük ve ıstlahî anlamlarıdır; “ahkâm-ı ifrâdiyye”den kasıt lafızların sarf ve iştikâkı, “ahkâm-ı terkîbiyye”den kasıt nahiv cihetleridir; “meâni-i sâneviyye”den kasıt meânî ilmi itibariyle kelimada görülen marifelik-nekrelik, takdim-tehir gibi hususiyetler, beyan ilmi itibariyle ise mecâzî ve kinâî anlamlardır.³¹ Bütün bu açıklamaları dikkate aldığımızda bu tarife göre tefsir ilmi şu bilgi türlerini içeren bir ilim olmaktadır: (1) Kur’an lafızlarının eda keyfiyeti ki bu kıraat ilmidir. (2) Lafızların sözlük ve ıstlahî anlamları. (3) Lafızların köklerinin ve nereden türediğinin bilgisi ki bu sarf ve iştikak bilgisidir. (4) Lafızların belli bir cümle kurgusu içerisinde kazandıkları anlamlar ki bu nahiv bilgisidir. (5) Cümle kurgusu içerisinde söz konusu olan takdim-tehir gibi hususiyetler ile lafızların hakikî veya mecâzî/kinâyî anlamda kullanılmalrı ki bu da ilm-i meânî ve ilm-i beyân’dır. (6) Nâsîh-mensûh bilgisi. (7) Sebeb-i nüzûl bilgisi.

Eserin “Tabakât-ı Müfessirîn” kısmında ise ilk beş tabaka ve bu tabakalarda öne çıkan isimler zikredilmiştir.³² “Âdâb-ı Müfessirîn” şeklindeki üçüncü başlık altında ise öncelikle müfessirin bilmesi gereken ilimler kapsamında on beş ilim tadat edilmiş,³³ sonra Kur’an tefsirinin imkânı bağlamında sadece Allah’ın bildiği, sadece Hz. Peygamber’in muttali olduğu ve bir de âlimlerin bilebildiği tefsir kategorileri hakkında malumat verilmiştir.³⁴ En nihayetinde hakkında nehy-i şer’î varit olan “rey tefsir”inin türleri beş madde altında özetlenmiştir.³⁵

30 Sırrı Girîdî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, İstanbul 1312, s. 4.

31 Sırrı Girîdî, *a.g.e.*, s. 4 (1, 2, 3 nolu dipnot kayıtları).

32 Bkz. Sırrı Girîdî, *a.g.e.*, s. 5-22.

33 Sırrı Girîdî, *a.g.e.*, s. 23.

34 Sırrı Girîdî, *a.g.e.*, s. 24-25.

35 Sırrı Girîdî, *a.g.e.*, s. 25. Makbul olmayan bu beş tür rey tefsiri şunlardır: (1) Tefsirin cevazına tavakkuf eden ulümü tahsil etmeksizin tefsire kalkışmak, (2) Manasını Allah Teâlâ’dan başka bilmeyen [cümle asıl metinde bu şekilde düşük] müteşabihin tefsiri (3) Mezheb-i fasidî mukarrir olan tefsirdir ki mezhebi asıl, tefsiri ona tabi kılmak suretiyle olan tefsirdir. (4) “Allah Teâlâ’nın bundan muradı şudur” diye delilsiz olarak katiyen mana vermektir. (5) İstihsan ile ve hevâya mütâbaatla olan tefsirdir.

6. Manastırlı İsmail Hakkı: *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr*

Aslen Konyalı olup Vak'a-i Hayriyye esnasında Manastır'a yerleşmiş bulunan bir aileye mensup olması hasebiyle Manastırlı namıyla anılan İsmail Hakkı'nın (ö. 1330/1912)³⁶ kaynaklarda tefsirle ilgili olarak yalnızca *Tefsîr-i Sûre-i Yâsîn ve Fâtihâ-i Şerîfe Tefsiri* isimlerindeki iki kitabının zikri geçse de bu iki eserin dışında onun bir de tefsir usulüne dair bir çalışması bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman 447 numarada kayıtlı bulunan *Fusûlü't-teysîr fî usûli't-tefsîr* isimli bu el yazması eserin kapağında "Mekteb-i Mülkiye ve Dâru'l-Funûn-i Şâhâne İlm-i kelâm, tefsir ve hadis muallimi Manastırlı İsmail Hakkı Efendi Hazretleri tarafından ve 1317-1318 eğitim-öğretim yılı Mekteb-i Mülkiyye birinci sınıf için kaleme alınmış olan usûl-i tefsîr notlarını içeren bir defter" olduğu kaydı yer almaktadır.

Manastırlı İsmail Hakkı tefsir usûlü ile ilgili konuları iki bab dâhilinde ve on dört asıl olarak ele almış ve her bir asıl altında bir konuyu incelemiş, bu arada "fevâid" başlığı altında da konuyla ilgili tali meselelere temas etmiştir. Eserde önce "ilm-i tefsir", "Kur'ân-ı Kerîm", "ehâdîs-i kudsiyye", "sûre", "âyet", "fâsıla", "aksar-i süver" kelimelerinin medlûlleri veciz bir biçimde izah edilmiş; akabinde dokuz konunun incelendiği ilk bölüme/baba geçilmiştir. Eserin ikinci bölümü/bâbı ise sebab-i nüzûl konusuna tahsis edilmiştir.

Manastırlı İsmail Hakkı'nın bu çalışmasıyla ilgili şu tespitlerde bulunmamız mümkündür: (1) Manastırlı usûlle ilgili konuları on dört asıl dâhilinde ele almıştır. (2) Manastırlı çalışmasını iki ana bölüme ayırmış, ilk bölümde daha ziyade Kur'an âyetlerinin nüzûl bakımından taksimine, ikinci bölümü ise sebab-i nüzûl konusuna tahsis etmiştir. (3) Atıflarından da anlaşıldığı üzere Manastırlı'nın temel kaynağı Süyûtî'nin *el-İtkân*'ıdır.³⁷ Süyûtî dışında Taberî (s. 20, 34, 44), Vâhidî (s. 9, 32, 50), Zemahşerî (s. 43) ve Kâdî (s. 11, 20) gibi müfessirlerin izah ve açıklamalarını da esas aldığı görülmektedir.³⁸ (4) Rivayet temelli izahlarında konuyla ilgili rivayetleri çoğunlukla Buharî ve Müslim gibi ana kaynaklardan nakletmektedir (s. 13-14). (5) Nüzûlün tekrarı meselesi gibi Kur'an âlimlerinin pek çoğunun kabulüne konu olan varsayımları reddetmiştir. Nitekim bu konuda şöyle demektedir: "Nüzûlün tekrarına mütekaddimîn ve

36 Hayatıyla ilgili olarak bkz. Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 251; Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsîr Tarihi*, s. 593, Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, c. 27, s. 563-564; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *DEÜİFD*, sy. 15 (2002), s. 64-65.

37 Manastırlı bu atıflarında şu tarz ifadeler kullanmaktadır: "Celâlüddîn es-Süyûtî rahimehû el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân namlı eser-i mübârekesinde...", "İtkânü's-Süyûtî", "İtkân'da naklonulduğu üzere", "Celâlüddîn es-Süyûtî Merhûm". Bkz. Manastırlı İsmail Hakkı, *Fusûlü't-teysîr* (Süleymaniye Ktp., Tercüman bölümü, nr. 447), s. 6, 11, 19, 58.

38 Manastırlı İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 9, 11, 20, 32, 34, 43, 44, 50.

müteahhirinden bir cemaat zâhib olmuş ise de esasen baîd ve hilâf-ı zâhirdir.”³⁹

7. Bereketzâde İsmail Hakkı: *Envâr-ı Kur’ân* Adlı Tefsirinin Mukaddimesi

Bereketzâde İsmail Hakkı’nın (ö. 1336/1918)⁴⁰ çok sayıda eseri bulunmaktadır. Kur’an ve tefsirle ilgili eserlerinin başında *Envâr-ı Kur’ân* (İstanbul 1331) isimli eseri gelmektedir. Bu eser tam olmayıp yalnız birinci cildi yayımlanabilmiştir. Eserin bir kısmı daha önce *Sırât-ı Müstakîm* ve *Kelime-i Tayyibe* dergilerinde makaleler halinde neşredilmiştir.⁴¹ Eser on üç beytlik manzum bir girişin ardından tefsire duyulan ihtiyacı dile getiren ve eserde takip edilen metodu anlatan uzunca bir dîbâce ile başlamaktadır. Bu dîbâcede “Tefsir ve Te’vîl-i Kur’an”, “Tefsire Vech-i Hâcet” ve “Vazîfedeki Müşkilât” başlıkları altında tefsir-tevil kelimelerinin hangi kökten türedikleri ve kök anlamlarının ne olduğu, tefsir-tevil arasında bir farkın bulunup bulunmadığı meseleleri ele alınmış ve “bazıları dedi ki”, “bir cemaat şöyle dedi” ve “bazıları da şöyle dedi” gibi ifadelerle bu meseleler çerçevesinde serdedilen muhtelif fikirler aktarılmıştır.

Bereketzâde “Tefsire Vech-i Hâcet” başlığı altında önce tefsire olan ihtiyaçla ilgili olarak bazı âlimlerin değerlendirmelerini aktarmış,⁴² ardından konuyla ilgili olarak özetle şunları söylemiştir:

Cenâb-ı Hak kullarına ancak onların anlayabilecekleri şekilde hitap eder. Bunun içindir ki her peygamberi kendi kavminin diliyle gönder-

39 Manastırlı İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 58.

40 Hayatı ile ilgili olarak bkz. Mehmet Okuyan, “*Bereketzâde İsmâil Hakkı*”, *DİA*, İstanbul 1992, c. 5, s. 490-491.

41 Bkz. Mehmet Okuyan, *Son Dönem Osmanlı’da İki Müfessir: Bereketzâde İsmail Hakkı ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, Samsun 2001, s. 29. Eserin kapağında da şöyle bir kayıt bulunmaktadır: Cüz-i Evvel: Süre-i Fâtihâ’dan ‘seyekûlu’s-süfehâu...’ nazm-ı şerî ne kadar âyât-ı celile-i muhtevîdir. Bu cüzün bir kısmı Sırât-ı Müstakîm ve bir miktarı da Kelime-i Tayyibe ile neşr olunmuş idi.”

42 Bereketzâde’nin aktardığına göre bir eserin şerh ve tefsirine üç sebepten dolayı ihtiyaç duyulmaktadır: (1) Musannif ilim ve irfanda kemal noktasına ulaşmıştır. Bu şekil ilmî bir derinliğe sahip olan kimse ince ve derin manaları en veciz sözlerle ifade edebilir. Bu veciz ifadelerde anlatılmak istenenleri ise herkesin anlaması imkânsızdır. (2) Musannif kimi zaman ele aldığı meselenin furûundan olan ve/veya esas itibarıyla bir başka ilim dalını ilgilendiren hususlara değinmemekte, bazı hususları es geçmektedir. İşte musanni n değinmediği hususları ele almak ve konunun bütün yönleriyle anlaşılmasını temin etmek gayesiyle şerhe ihtiyaç duyulabilir. (3) Kimi zaman bir lafız birden çok manaya gelebilir. Musanni n bu manalardan hangisini kastettiğini belirlemek için şerhe ihtiyaç duyulur. Kimi zaman da musanni n gözünden kaçan bazı hususlar olabilir, anlamı etkileyecek düzeyde yazım hatası ve tekrar gibi yanlışlar olabilir. Bu kabil olumsuzluklara işaret etmek ve onları tashih etmek amacıyla şerhe ihtiyaç duyulabilir. Bkz. Bereketzâde İsmâil Hakkı, *Envâr-ı Kur’ân*, İstanbul 1331, c. 1, s. 15; Muhammed Coşkun, “Bereketzâde İsmail Hakkı’nın *Envâr-ı Kur’an* Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008, s. 82-83.

miş ve her peygamberin kitabını da mensubu olduğu kavmin diliyle indirmiştir. Bu sebepten ötürüdür ki Kur'an-ı Kerim, Arapların fesahatta en ileri düzeyde oldukları bir zaman diliminde Arapça olarak indirilmiştir. Kur'an'ın nazil olduğu dönemde fusahâ-i Arab (Arap diline olan vukufiyetlerine bağlı olarak) Kur'an'ın zâhirini ve ahkâmını anlamaktaydılar. Zâhirî anlamın ötesindeki manaları ise ancak ya teemmül ve tedebbürden sonra ya da peygamberimize sormak suretiyle anlama imkânına sahip oluyorlardı. Hal böyle olmakla birlikte pek çok ayetteki muradı tespit etmekte sıkıntı yaşamışlardı. Hz. Peygamber'i idrak etme şerefine nail olmuş olan sahabe efendilerimizin Kur'an'ı fehmetme noktasında muhtaç oldukları bilgilere şüphesiz biz daha muhtacız. Sahabeden ayrı olarak bizler Kur'an'ın zâhirî anlamını ve ahkâmını tespit noktasında sahabenin muhtaç olmadıkları bilgilere de ihtiyaç duymaktayız. Zira bizler Arap dilinin ifade özelliklerini ve ince-liklerini ancak tahsil ve talim ile idrak edebiliyoruz, dolayısıyla da bütün bu yönler itibarıyla tefsire ihtiyacımız olduğu ortadadır.⁴³

Bereketzâde dibâcedeki "Vazîfedeki Müşkilât" başlığı altında ise, Kur'an'ı tercüme etmenin imkânını ele almış, Kur'an'ın bütün mana ve maksadını, fesahat ve belâgatını tazammun edecek türde bir tercümenin ortaya konamayacağını şu sözleriyle dile getirmiştir:

"Tefsîr-i kitâbillah emr-i sehl olmadığı sûtür-i sâlifeden numâyân olduğu gibi lisanımıza nakli dahi âsân değildir. Âyât-ı furkâniye derece-i kusvây-ı fesâhat ve belâgatta olup hatta lisân-ı Arabîde bile câmi' oldukları hasâis-i âliye cihetiyle fesâhat ve belâgatça muâdillerini bulmak mümkün olmadığı halde artık lisân-ı âhara naklinde asl-ı kerîmin halâvet-i beyânı, câzibe-i müeddâsı ne derece zâil olacağı vâreste-i îzahıdır."⁴⁴

8. Debreli Vildân Fâik : *el-Mültekât fi Usûli't-Tefsîr*

Uzun yıllar Üsküdar'da ikamet ettiği için "Üsküdarlı Vildân Efendi" diye de maruf olan Vildân Fâik Efendi'nin (ö. 1343/1924) tefsire dair *Tefsîr-i Sûre-i Kâf, el-Mevâizu'l-hisân, Tavzîhu'l-mübhemât fîmâ verade fi'l-Kur'ân mine'l-kehimât, Tebyînü'l-edevât fîmâ verade fi'l-Kur'ân mine'l-kehimât, el-Mültekât fi usûli't-tefsîr* adlı eserleri bulunmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu eserlerden yalnızca müellifin Huzur Dersleri'ndeki takrirlerinden oluşan *el-Mevâizu'l-hisân* adlı eseri yayımlanmış olup diğerleri el yazması hâlinindedir.⁴⁵

43 Bereketzâde, *a.g.e.*, c. 1, s. 15-16.

44 Bereketzâde, *a.g.e.*, c. 1, s. 17.

45 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Mustafa Özel, "Debreli Vildân Fâik ve el-Multekât fi Usûli't-Tefsîr", *İslâmiyât*, c. 2, sy. 4 (1999), s. 223-226; a.mlf., "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", c. 15, s. 67-69; Cüneyt Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*, s. 64-65.

Müellifin tefsir usûlüyle ilgili *el-Mültekât fi usûli't-tefsîr* adlı eserinin el yazma nüshası Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâyi Efendi bölümü 126 numarada kayıtlıdır. Vildân Fâik'in "*fe-hâzihî risâle muhtasara fi usûli't-tefsîr rattebtuhâ alâ iddeti usûl*"⁴⁶ cümlesiyle de ifade ettiği gibi tefsir usûlüne dair muhtasar bir risale olup şu konular on dört "asl" dâhilinde incelenmiştir: (1) Mekkî-Medenî. (2) Kur'an'ın derlenmesi ve tertibi, Kur'an'ın ve sûrelerin isimleri. (3) Nüzûlün tekrarı, hükmü nüzûlünden nüzûlü de hükmünden sonraya kalan âyetler, dağınık bir halde ve topluca inen âyetler, meleklerin eşliğinde inenler ile inişine meleklerin eşlik etmediği âyetler. (4) Kur'an'ın inzâlinin keyfiyeti. (5) Vahiy ve vahyin keyfiyeti. (6) Ayetler arası münasebet. (7) Kur'an'ın hitap şekilleri. (8) Ayet sonları/fevâsıl ile ilgili hükümler. (9) Kur'an'da geçen garib kelimeler/garibü'l-Kur'ân (10) Vücûh ve nezâir. (11) İ'râbu'l-Kur'ân. (12) Mücmel ve mübeyyen. (13) Müşkilü'l-Kur'ân. (14) Mübhemâtu'l-Kur'ân.

Eserin sonunda Vildân Fâik eserini tamamlama imkânı bulamadığından ve bunun sebeplerinden bahsetmektedir. İfadelerine göre Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi (ö. 1338/1920) tarafından bazı görevlerden el çekirilmesi Vildân Fâik'i derinden etkilemiş ve maruz kaldığı bu kötü muamelelerin etkisiyle *el-Mültekât'*ı tamamlayamamıştır.⁴⁷

Eserin temel özellikleri olarak şunları zikredebiliriz: (1) Vildân Fâik –kendisinin de ifade ettiği üzere- konuları işlerken Süyûtî'nin *el-İtkân'*ını temel kaynak ittihaz etmiş, fakat bununla yetinmeyerek daha başka âlimlerin çalışmalarından da yararlanmışır.⁴⁸ (2) Vildân Fâik de eserinin girişinde tefsir ilminin tarifi, mevzûsü ve gayesini ele almıştır. Onun bu yöndeki mülahazalarına göre tefsir "müfessirin ihtiyaç duyduğu aslî/temel meselelerin mevzu bahis edildiği ilim" olmaktadır. Tefsirin mevzûsu "Yüce Allah'ın kitabıdır", gayesi ise "Kur'ânî hakikatlere ve bu hakikatlerle ilgili hükümlere vâkıf olmaktır."⁴⁹

9. Bursalı Mehmed Tahir: *Delîlü't-Tefâsîr*

Bursa doğumlu olan Mehmed Tahir (ö. 1343/1925)⁵⁰ bilindiği üzere daha ziyade bin altı yüz küsur müellifin hal tercümesini içeren *Osmanlı Müellifleri* adlı eseriyle tanınmaktadır. Kur'an ve tefsire dair ise *Delîlü't-Tefâsîr: İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dair Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul 1324) adında bir eser kaleme almıştır.

46 Vildân Fâik b. Abdisselâm, *el-Mültekât fi usûli't-tefsîr* (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdayi Efendi Bölümü, nr. 126), s. 1.

47 Vildân Fâik, *a.g.e.*, s. 72. Nakleden: Özel, "Debreli Vildân Fâ'ik", s. 226.

48 "*Mine'l-İtkân li'l-İmâm es-Süyûtî ve min ba'dı kütübü'l-ayân*" Vildân Fâik, *a.g.e.*, s. 1.

49 Vildân Fâik, *a.g.e.*, s. 1.

50 Hayatı hakkında bilgi için bkz. Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tahir", *DİA*, İstanbul 1992, c. 6, s. 452-460; Sapanca, *a.g.e.*, s. 70-71.

Temel kaynakları Süyûtî'nin *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*'ı ile *Müfhimâtu'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*'ı, Nev'î Efendi'nin *Netâyicü'l-Fünûn*'u, Taşköprizâde'nin *Terceme-i Mevzûati'l-Ulûm*'u, Kâtip Çelebî'nin *Keşfü'z-zunûn*'u, Abdurrahman Eşref Efendi'nin *Tezkiratu'l-Hikem ve Tabakâti'l-Umem*'i⁵¹ olan bu eseri değerlendirme babında şunları söylemek mümkündür: (1) Öncelikle eser Kur'an'la ilgili detaya taalluk eden ve Kur'an'ın anlaşılmasına ilişkin herhangi bir katkı sağlaması söz konusu olmayan pek çok bilgiyi içermektedir. Nitekim Kur'an'daki harflerin sayısı, hangi hareke türünden ne kadar olduğu, Kur'an'ın sûre, âyet, kelime ve harf itibarıyla yarısının nereye tekabül ettiği, alfabedeki bütün harfleri ihtiva eden âyet, sağdan ve soldan okunduğunda aynı olan âyetler, aynı harfin fasılasız olarak peş peşe geldiği yerler gibi hususlara dair verdiği bilgileri buna örnek göstermek mümkündür. (2) Mehmed Tahir Kur'an'ın delaletinin nâmütenâhî olduğu ve onun tazammun ettiği mana ve delaleti bütünüyle tüketmenin ve ihata etmenin imkânsız olduğu yönünde açıklamalarda bulunmaktadır. Böyle bir telakkiyi benimsemesinin ardında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye olan hayranlığının ve tasavvufa olan ilgisinin yattığı söylenebilir. Nitekim o şöyle demektedir: "Maa hâzâ (*inne li'l-Kur'âni zahran ve batnan ve li-batnihi batnan ilâ seb'ine ebtunin*) işâret-i nebeviyyesi üzere her şahsın derece-i irfân ve tahkiki miktarınca her bir ayetin yetmiş batın kadar manası bulunduğu erbabına malumdur."⁵² (3) Mehmed Tahir ilmî tefsiri savunmakta ve Kur'an'ın bütün bilgi türlerini ihtiva ettiğini düşünmektedir. Onun ifadesine göre ikinci asırdan itibaren müfessirîn-i kirâmın bütün çabası "*lâ ratbin ve-lâ yâbisin illâ fî kitâbin mübîn*" (el-En'âm 6/59) âyetinin delaletini bütün yönleriyle isbata ve tavzihe çalışmaktan ibarettir. Lakin XX. asırda muhtelif ilim dallarında çok çaplı gelişmeler yaşanmış, adeta ilimler ulaşabilecekleri en nihaî noktaya ulaşmışlardır. Bu durumda meâni-i Kur'âniyenin bu muhtelif ilimlerin ulaştıkları bilgilere tatbiki bir kat daha önem kazanmaya başlamıştır. Bu genel değerlendirmesinin ardından Mehmed Tahir Kur'an'da hikmet, ziraat, coğrafya, ticaret, tarih, ensab, hende-se, siyaset, yönetim, hukuk, ahlak, edebiyat, harp ve tıp gibi ilim dallarına temas edildiğini, bunun da ötesinde cifr gibi özel bilgi türlerine dahi Kur'an'da işâretin bulunduğunu ifade etmiştir. Hatta Mehmed Tâhir'e göre "*ve-lekad ketebnâ fî'z-Zebûri min ba'di'z-Zikri enne'l-arda yerisuhâ ibâdiye's-sâlihûn*" şeklindeki Enbiyâ 21/105. âyeti remz yoluyla Osmanlı sultanlarına ve onların hilafet ve saltanatının kıyamete kadar süreceğine delalet etmektedir.⁵³

51 Mehmed Tahir, *Delîlü't-Tefâsir: İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dair Ma'lûmât-ı İlmîyeye*, İstanbul 1324, s. 2.

52 Mehmed Tahir, *Delîlü't-Tefâsir*, s. 5.

53 Mehmed Tahir eserinde ilmî tefsir meselesine fazla giremediğini, konuyla ilgili detaylı bilgi isteyenlerin ismini verdiği tefsirlere bakabileceklerini belirtmekte ve şöyle demektedir: "el-Hâsil Kur'ân-ı Kerim'in hâvî olduğu âyât-ı celilenin her bir âyeti benî beşerin maddî ve manevî ➤

(4) Osmanlı dönemi müfessirlerinin genel bir tavrı olduğu üzere Mehmed Tâhir de tefsir ilminin tarifi, mebâdii, garazı, mevzûsu ve gayesiyle ilgili izahlarda bulunmaktadır.⁵⁴ (5) Tabakâtü'l-Müfessirîn başlığı altında dört tabakayı zikreder. Burada kaydettikleri Sırrı Paşa'nın *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* isimli eserindeki ifadelerinin hemen hemen aynıdır. (6) Tefsir ilminde mevzubahis edilen konuların nelerden ibaret olduğunu ele aldığı "Furû-u İlm-i Tefsir" başlığı altında elli beş kadar bilgi türünden bahsetmektedir. Bu bilgi türlerinin tespitinde kendisinin de ifade ettiği üzere özellikle Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı ile Taşköprizâde'nin *Mevzûâtü'l-Ulûm*'u ve Serkiz Orpilyan-Abdülzâde Mehmed Tâhir'in *Mahzenü'l-Ulûm* isimli eserini esas almıştır.⁵⁵ (8) Mehmed Tahir eserinin sonunda "Meslek-i ma'rûf-i müfessirîn üzere muharrer tefâsîr-i şerîfe" başlığı altında İslam tefsir geleneğinde kayda değer ne kadar tefsir varsa hepsinin müellifini ismiyle zikretmiş, kimi zaman bu eserler hakkında çok kısa tanıtıcı bilgiler de vermiştir. Bu çerçevede Osmanlı müfessirleri tarafından kaleme alınan tefsirlere de işaret etmiş olması önem arz etmektedir.

10. Bergamalı Ahmed Cevdet: *Târîh-i Tefsîr*

Bergama doğumlu olan Ahmed Cevdet Efendi'nin (ö. 1344/1926)⁵⁶ *Târîh-i Tefsîr* adlı eseri önce "Tefsirler-Müfessirler" başlığı altında *Mahfel* mecmuasının 41. sayısından itibaren makaleler halinde, daha sonra ise Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi talebe cemiyeti tarafından 1340 ve 1927 yıllarında kitap hâlinde neşredilmiştir. Mustafa Özel bu son baskıyı esas alarak eseri *Tefsîr Usûlü ve Tarihi* adıyla sadeleştirerek neşretmiştir (İstanbul 2002).⁵⁷

bâdi-i fevz ve felâhi olacak esbâb ve vesâilin kâffesini mea ziyade câmi' bulunduğundan ulûm-ı mütenevviyaya delalet eder âyâtan yalnız birer ikişeriyle iktifa olunarak tafsilini arzu iden erbâb-ı meâri n, isimleri âtidedi cetvel-i mahsusunda muharrer tefâsîr-i şerîfeye müracaat buyurmalarını âcizane tavsiye ve ihbâr eylerim." Mehmed Tahir, *Delîlü't-tefâsîr*, s. 15-16.

54 Buna göre tefsir ilmi "Ma'lûmât-ı beşeriye dairesinde kavâid-i lisân-i Arabî üzere ma'nâ-yı Kur'ân-ı Kerîm'den bâhis bir ilimdir." Tefsirin mebâdii "Ulûm-i âliye ve 'âliyeden ilm-i sarf, lûgat, nahiv, meânî, cedel, bedî', beyân, kıraat, esbâb-ı nüzûl, nâsîh-mensûh, usûl-i fıkıh, usûl-i hadis ve ilm-i mevhibe-i ilâhiyedir." Tefsir ilminin garazı/maksadı "Meânî-i nazm-ı celîli ma'rîfet ve ferâid-i ahkâm-ı şer-i şerî veh-i sahîh üzere istinbata kudrettir." Tefsir ilminin mevzûsu "Kelâmullahıdır". Gayesi ise "Saâdet-i dâreyne mazhariyet için meânî-i Kur'âniyeye vukufur." Bkz. Mehmed Tahir, *Delîlü't-tefâsîr*, s. 4.

55 Mehmed Tahir, *Delîlü't-tefâsîr*, s. 27 (dipnot kaydı).

56 Biyogra si için bkz. Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *DİA*, İstanbul 1992, V, 495; Cevdet Bey, *Tefsîr Tarihi ve Usulü*, Haz. Mustafa Özel, İstanbul 2002, s. 7; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsîr Tarihinden Bazı Portreler I", XV, 85-87; Sapanca, a.g.e., s. 74-76.

57 Mustafa Özel bu neşirde eserin sonuna "Yirminci Yüzyıl Müfessirleri" şeklinde bir telif makale ile Muntasir Mir'in "The Sura as a Unity" isimli makalesinin "Bir Bütün Olarak Sûre" ismiyle tercümesini de eklemiştir. Cevdet Efendi'nin tefsirle ilgili başka eserleri de bulunmaktadır. Nitekim *Tefsîr-i Şerîf* (İstanbul 1924), *Tefsîr-i Sûre-i Hucurât* (İstanbul 1925) gibi sûre tefsirleri ile müteşâbih konusundaki *Tavzîh-i Müteşâbihât* adlı eseri bunlardandır. Bu son eserinin

Târîh-i Tefsir'in ilk bölümü ulûmu'l-Kur'an'la ilgili şu konuları içermektedir: Kur'an'ın cem'i, yedi harf meselesinin ifade ettiği anlam, Mekkî-Medenî konusu, tefsir-tevil-tahrif-tebdil kavramları, tefsirin konusu, müfessir olan kişinin bilmesi gereken ilimler, tefsirin rivayet ve dirayet yönü, müfessirler arasındaki fikir ayrılıklarının şekilleri ve sebepleri, gayr-i sahih dirayet tefsirine dair örnekler, dirayet tefsirinin mertebeleri.

Tefsir tarihiyle ilgili ikinci bölümünde ise başlangıçtan itibaren tefsir tarihi muhtelif tabakalara ayrılmış ve buna bağlı olarak belli başlı müfessirlerin tanıtımı yapılmıştır. Eserin Mustafa Özel tarafından neşredilen sadeleştirmesine göre müellif on üç tabakaya ayırdığı tabakâtu'l-müfessirîn kısmında Hz. Ali ile başlayıp Muhammed Abduh'la son bulan 98 müfessire yer vermiştir. Çok sayıda Osmanlı müfessirine yer verilmiş olması eseri önemli kılmaktadır.

Bu eserin temel özellikleri olarak şunlar zikredilebilir: (1) Cevdet Bey'in bu eserde üzerinde ısrarla durduğu hususların başında tefsirde rivayet-dirayet ilişkisi gelmektedir. Cevdet Bey'e göre tefsir ilki seleften rivayet edilen haberlere dayanan naklî tefsir, ikincisi ise dilin verilerini esas alan tefsir olmak üzere ikiye ayrılrsa da bu iki tefsir tarzı birbirinden ayrılamaz. Çünkü dilin ve belâğatın verilerini esas alan tefsir tarzı da nakli/rivayeti esas alan tefsirden bütünüyle öte değildir.⁵⁸ Zira bir kere seleften gelen rivayetler kâhîr ekseriyetle onların dirayetinin ürünüdür. İkincisi dirâyet tefsiri kategorisinde değerlendirilen tefsirlerin dirayet yönü de rivayete dayanmaktadır. Cevdet Bey tefsirde rivayet ve dirayet birlikteliğinin gereğine şu sözleriyle işaret eder: "Kur'an gelininin irfan odasına bir elde rivayet kandili diğer elde dirayet feneriyle girmek gerekir. Ta ki, o güzel prenses ve onun göz alıcı güzelliğindeki ince özellikler gönüllerde tecelli edebilsin. Rivâyet kandili ihmal edilerek girilecek olursa güzelliğinden tamamıyla istifade sağlanamaz."⁵⁹ (2) Bu eserde üzerinde en çok durulan bir diğer konu selef arasında görülen tefsir ihtilafları ve tefsirde hataya düşülmesinin sebepleridir. Müellif müfessirler arasındaki ihtilafı "şeklî ihtilaf" ve "hakikî ihtilaf" olmak üzere ikiye ayırmış; şeklî ihtilafın sebebinin müfessirlerin tahsisçî yorumları olduğunu belirtmiştir.⁶⁰ Hakiki ihtilafın nakilden veya aklî delillerden kaynaklanıyor olabileceğini söyleyen Cevdet Bey, nakil kaynaklı ihtilafların bir kısmının naklin sahihini gayr-i sahihinden ayıramamadan kaynaklandığından bahsetmiştir.⁶¹ Cevdet Bey'e göre akli delillere

bir kısmı "Tavzîh-i Müteşâbihât" adıyla *Mihrab* dergisinde yayımlanmıştır. Bkz. Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 8; Sâkıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", c. 5, s. 495.

58 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 48-50.

59 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 58.

60 Bu örneklerle ilgili olarak bkz. Takiyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Mecmûati'l-fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr-Enver el-Bâz, yy., 1426/2005, c. 13, s. 180.

61 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 53-61.

bağlı olarak oluşan ihtilaf da iki sebebe dayanmaktadır: İlki tefsirde sadece lafzın dikkate alınıp nakil ve rivayete itibar edilmemesi, yani anlamın salt lafızdan çıkarılmaya çalışılmasıdır. İkincisi ise tefsirde lafzın delaletinin devre dışı bırakılarak müfessirin kişisel kanaat ve telakkilerinin merkeze konmasıdır. Cevdet Bey bu tarz hatalı tefsir sahiplerinin kimler olduğu yönünde beyanlar da da bulunmuştur. Cevdet Bey'in sayfalarca süren bu tespit ve izahlarının orijinal bir tarafının bulunmadığını, her ne kadar isim vermese de bunların tamamının İbn Teymiyye'den iktibas olduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği üzere İbn Teymiyye *Mukaddimetü't-Tefsîr*'inde temelde iki tefsir anlayışına eleştiriler yöneltmiştir. Bunlardan ilki, yorumun merkezine müfessirin mevcut konumunu koyan ve metni-lafzı saf dışı bırakan tefsir anlayışı iken ikincisi anlamı salt lafızdan türetmeye çalışan, dolayısıyla da salt lafza itibar eden tefsir anlayışıdır. İbn Teymiyye bu kesimleri "hem delil hem de medlûlde hata yapanlar" ve "medlûlde değil yalnızca delilde hata yapanlar" şeklinde bir ayırımı tabi tutmuş, ilk grubun Mutezile, Mürcie, Râfiziler ve Karmatîler, ikinci grubun ise fukaha ve mutasavvıflar olduğunu ifade etmiştir.⁶² (3) Cevdet Bey'in sahih bir dirayet tefsirinin katetmesi gereken on aşamanın varlığından bahsetmiş olması, böylece sahih bir tefsir yönteminin esaslarına da değinmesi önemlidir. Söz konusu aşamalar şöyledir: (i) Kur'an'ın tefsirine girişmeden evvel Kur'an'da sürekli olarak altı çizilen ana konular ve temel kavramlar ile Allah'ın esmâ-i hüsnâsı, sıfat ve meşîeti ile ilgili âyetlerdeki izaha muhtaç hususları bir mukaddime çerçevesinde açıklamak. (ii) Kur'an'ı Kur'an'la tefsir yoluna gitmek. (iii) Kur'an'ı nebevî tefsirle izah etmek. (iv) Nüzûl sebeplerine müracaat etmek. (v) Sahabeden gelen nakil ve izahata başvurmak. (vi) Kur'anî kelimelelerin medlûllerini belirlemede sözlüklere ve bu yönde kaleme alınmış özel eserlere müracaat etmek. (vii) Kur'an'da kelimelerin hakikî anlamlarının dışında kullanılmış olma ihtimalini göz önünde bulundurmamak ve Arap dilindeki söz sanatlarını dikkate almak. (viii) Âyetler ve sûreler arasındaki münasebeti ortaya koymaya çalışmak. (ix) Âyetler arasında çelişki izlenimi uyandıran yerleri izah etmek. (x) Garîb lafızların, müşkil ve kapalı ifadelerin tefsirinde Arap şii-rinden istifade etmek.⁶³ (4) Bu eserde oryantalistlerin eleştirilerine cevap verme refleksi dikkati çekmektedir.⁶⁴

11. Serkiz Orpilyan ve Abdülzâde Muhammed Tahir:

***Mahzenü'l-Ulûm* Adlı Eserin "İlm-i Tefsîr-i Şerîf" Başlıklı Bölümü**

Başkâtib Serkiz Orpilyan ile sâbık Amasya nüfus memuru Seyyid Abdülzâde Muhammed Tahir *Mahzenü'l-ulûm* adlı ansiklopedik eserlerinin yaklaşık elli

62 İbn Teymiyye'nin tefsir nazariyeleri ile ilgili bu eleştiri ve mülahazaları için bkz. Mehmet Emin Maşalı, "İbn Teymiyye'ye göre Hatalı Tefsir Kuramları", *Bilimname*, XV (2008/2), s. 123-146.

63 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 69-91.

64 Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 84.

sayfalık bölümünü ulûmu'l-Kur'an'a tahsis etmişler ve bu sayfalarda muhtelif Kur'an ilimleriyle ilgili kısa tanıtıcı bilgiler vermişlerdir. 1308 yılında İstanbul'da neşredilen bu eserin 89-132 sayfaları arasındaki "ilm-i tefsîr-i şerîf" başlıklı yirmi beşinci bölümünde önce tefsir, tevîl kelimelerinin anlamları ile tefsir ilminin tarifi, mebdâii, garazı, fâidesi, mevzûu ve gayesi üzerinde durulmuştur.⁶⁵ "Fenn-i tefsir iki kısma münkasımdır" ifadesiyle rivayet ve dirayet tefsirine geçilmiş ve bu çerçevede konu hakkında genel izahatta bulunulmuş;⁶⁶ ardından "tabakâtü'l-mufessirîn" başlığı altında tefsir tarihinin dört tabakasından bahsedilmiştir.⁶⁷ Eserin ilerleyen sayfalarında ise Kur'an ve Kur'an ilimleriyle ilgili muhtelif konular ele alınmıştır.

Konular ele alınırken detaya gidilmemiş, genel bilgiler son derece veciz ifadelerle serdedilmiştir. Bu sebeple eserin alana katkı sunabilecek bir yönünün bulunmadığı söylenebilir. Nitekim "ilm-i tefsîr-i şerîf" başlığının ferağ kaydında da zaten bu hususa işarette şöyle denilmiştir:

Kur'an-ı azîmi'l-burhânin evsâfı celîlesini kemâ yenbağî arz ve beyan-da elsine ve aklâm âciz ve kâsır olmasıyla şems-i âlem-i ârâya nisbetle zerre kabilinden olmak üzere kemâl-i acz ve meskenetle bu mebhasta ilm-i tefsîr-i şerîfe müteallik irad olunan ma'lûmât-ı cüz'iyeye ile iktifâ olundu.⁶⁸

12. Ömer Rıza Doğrul: *Kur'an Nedir*

Aslen Burdurlu olup 1893 Kahire doğumlu olan Ömer Rıza Doğrul (ö. 1371/1952) Ezher Üniversitesi'nden mezun olmuş ve 1915 yılına kadar Mısır'da gazetecilikle meşgul olmuştur. Mehmed Akif Ersoy'un damadı olan Doğrul'un bu eserinin Osmanlıca ilk baskısı İstanbul 1345/1927'de Âmidî Matbaasında gerçekleştirilmiş, bilahare Latin harfleriyle de neşredilmiştir. Eserin "Kur'ân Nedir?" başlığını taşıyan ilk bölümünde/faslında önce "Kur'an'ın Lisanı" ve "Kur'an'ın Üslûb ve Nazmı" alt başlıkları altında Kur'an'ın i'cazına değinilmiş, akabinde de Kur'an'ın telkin ettiği temel itikadî ve amelî hususlara, müellifin tabiriyle "Kur'an'ın tebliğ ettiği başlıca irşâdâtı hülâsa etmeye" geçilmiştir.⁶⁹

"Kur'an Nasıl Toplandı, Nasıl Tertîb Edildi" başlığını taşıyan ikinci bölümde/faslında Kur'an'ın cem edilmesi faaliyetleri ele alınmış ve kıraat ihtilafına değinilmiştir. Bu bölümde müellif, hem sahih kaynaklara dayalı olarak Kur'an tarihinin özet bir takdimini yapmayı, hem de mutaassıp gayr-i müslimlerin Kur'an tarihiyle ilgili iddialarını cevaplamayı amaçlamaktadır. Müellif bu amacına şu cümlelerle işaret etmiştir:

65 Bkz. Serkiz Orpilyan-Muhammed Tâhir, *Mahzenü'l-ulûm*, İstanbul 1308, s. 89-90.

66 Bkz. Serkiz Orpilyan-Muhammed Tâhir, *a.g.e.*, s. 92-93.

67 Bkz. Serkiz Orpilyan-Muhammed Tâhir, *a.g.e.*, s. 94-96.

68 Serkiz Orpilyan-Muhammed Tâhir, *a.g.e.*, s. 132.

69 Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir*, İstanbul 1345/1927, s. 3.

Kur'an tarihinde en mühim mesâilden birini teşkil eden bu mesele şark ve garbda uzun uzadıya mevzû-i bahs olmuştur. İlmî tetkikten ziyade zayıf rivâyetleri serrişte ittihâz eden garb muharrirlerinden bir kısmı Kur'ân'ın cem' ve tertibi meselesini dillerine dolayarak birtakım mutaassıbâne fikirler dermeyân ederler. Binâenaleyh bir taraftan en sahih mehazlara istinâd ederek Kur'ân'ın ne sûretle cem' ve tertib edildiğini icmâl ettikten sonra bu gibi mutaassıb gayr-i Müslimlerin ileri sürdükleri bütün iddialarla meşgûl olduk ve bunların kıymetsizliğini ve ehemmiyetsizliğini isbâta çalıştık.⁷⁰

Eserin "Kur'ân'ın Târih-i İntişârı" başlığını taşıyan üçüncü bölümünde Kur'an'ın tedvini ve kitaplaşması yönündeki faaliyetlere kısaca temas edildikten sonra, ilerleyen dönemlerde Kur'an'la ilgili olarak yapılan çalışmalara ve Osman mushaflarının akubetine temas edilmiş; Kur'an'ın Afrika, Avrupa ve Asya'da intişarı ve bu bölgelerin Kur'an'la buluşmasının tarihi üzerinde ayrıntılı bir biçimde durulmuştur. Müellif, "Kur'an'ın târih-i intişârı, âdetâ İslâmiyetin târih-i intişârı demektir"⁷¹ sözüyle meseleyi niye bu şekilde ayrıntılı bir biçimde ele aldığını izah etmektedir.

Eserin "Kur'ân'ın Avrupa'da Tab' Olunan Arapça Nüshaları" başlığını taşıyan iki buçuk sayfalık dördüncü bölümünde Avrupa'da basılan Arapça Kur'an nüshalarından bahsedilmiştir.

Eserin "Garb ve Şark Lisanlarında Kur'an Tercümesi" başlığını taşıyan beşinci bölümünde sırasıyla Latince, Fransızca, İsveç lisânıyla, İspanyolca, İbrânî, Almanca, Felemenkçe, Rusça, İtalyanca, Esperanto, İngilizce, Berberî, Fârisî, Urdu, Hindî, Sîh Lisânına, Malay Lisânına, Peştü ve Gücerat lisanlarına, Çince, Cava lisanına, Bengale lisanına, Merhese/Merehte lisanına, Tilengo lisanına, Melyalim lisanına yapılan tercümelerden bahsedilmiş, ardından Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tercümeleri ele alınmıştır.

Eserin "Avrupa Müsteşriklerine ve Âlimlerine Göre Kur'an" başlıklı altıncı bölümünde ise Avrupa'nın önde gelen müsteşrik ve âlimlerinin Kur'an hakkındaki olumlu değerlendirmeleri ortak başlıklar altında aktarılmıştır. Müellif, Avrupalıların Kur'an'la ilgili olumsuz değerlendirmelerine yer vermemiş, gerekçe olarak da bu nitelikteki değerlendirmelerin kimi zaman taassup, kimi zaman da cehalet/bilgisizlik kaynaklı olmasını göstermiştir.⁷²

Eserin "Esâsât-ı Kur'âniye'nin Tevlid Ettiği Neticeler" başlığını taşıyan yedinci bölümü de aslında önceki bölümün devamı niteliğindedir. Zira burada da Mahatma Gandhi gibi bazı gayr-i müslimlerin ve dinsizlerin Kur'an ve İslamiyet hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir.

70 Doğrul, *a.g.e.*, s. 3-4.

71 Doğrul, *a.g.e.*, s. 4.

72 Doğrul, *a.g.e.*, s. 5.

Eserin sonunda bir ek/lâhika bulunmaktadır. Bu lâhikada Kur'ân-ı Kerîm'in Türkistan'daki nüshasının yani Taşkent Mushafı'nın tarihi hakkında bilgiler verilmiştir.⁷³

İçeriğini bu şekilde özetlediğimiz eserin genel nitelikleri hakkında şunlar söylenebilir: (1) Eserde Kur'an tarihi ve Kur'an tercümeleleri konularının öne çıktığı görülmektedir. Kur'an tarihi konularının işlenişinde iki hedef gözlenmiştir: İlki konuların derli toplu bir izahının yapılması, ikincisi ise müsteşriklerin bu konularla ilgili itirazlarının cevaplanmasıdır. Eserin diğer bölümlerinde de ikinci amaca dönük izahların göze çarpması kaleme alınışındaki ana gayenin bu olduğu şeklinde bir çıkarımı mümkün kılmaktadır. (2) Sonraki dönemlerde tefsir usulüne dair eserlerde verilen Kur'an tercümeleleriyle ilgili bilgilere bu eserin kaynaklık ettiği söylenebilir. Sözgelimi M. Tayyip Okıç'ın Kur'an tercümeleleriyle ilgili bölümde Ömer Rıza Doğrul'dan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Bu bahsi bitirirken şunu da belirtmek gerekir ki İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1366/1966) *Meâni-i Kur'ân* (İstanbul 1343/1927) isimli Türkçe Kur'an tercümesinin sonunda yer alan on sekiz sayfalık *Târîh-i Kur'ân* bölümü⁷⁴ ile Ahmed Cevdet Paşa'nın *Hülâsatü'l-beyân fi te'lîfi'l-Kur'ân* (İstanbul 1303) isimli eserinde de tefsir usulünün münderecâtı arasında yer alan Kur'an tarihi konularıyla ilgili son derece özet bilgiler bulunmaktadır.

Değerlendirme

Buraya kadar içerikleri ve genel nitelikleri hakkında bilgi vermeye çalıştığımız Osmanlı dönemi tefsir usulü çalışmalarıyla ilgili olarak şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

1. Osmanlı döneminde ulûmu'l-Kur'an alanında özgün eserler telif edildiğini söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Bunun sebebi olarak önceki dönemlerde bu alandaki eksikliği giderecek eserlerin kaleme alınmış olması gösterilebilir. Zira Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı gibi muhalled eserler bu alanda söylenecekleri söylemişlerdir. Osmanlı döneminde kaleme alınmış en çaplı tefsir usulü çalışması olan Kâfiyecî'nin *et-Teyşîr*'i de –her ne kadar müellifi, benzerinin olmadığını iddia etse de– *el-Burhân*'ı aşabilecek evsafa değildir. Nitekim Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ortada iken Kâfiyecî'nin “Kur'an ilimleri sahasında daha önce benzeri kaleme alınmamış bir kitap telif ettim.” şeklinde özetlenebilecek bir iddiada bulunmasını komik karşılamış ve şöyle demiştir: “Kâfiyecî'nin, daha önce bir ben-

⁷³ Doğrul, *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁴ Bu bölümün alt başlıkları sırasıyla şöyledir: Kur'ân-ı mübînin nüzûlü, Kur'ân-ı mübîn yazılması, Kur'ân-ı mübînin toplanması, mushaf tesmiyesi, Kur'ân-ı mübîn istinsâhı, sûrelerin tertibi, diğer tertipler, mushafa nokta ve hareke vaz'ı, hurûf-i seb'a, muhtelif kırâetler, Kur'ân'ın yazısı.

zerinin yazılmadığı zannıyla bu kitabıyla övündüğü söylendi. Muhtemelen o, Zerkeşî'nin *el-Burhân* adlı kitabını görmemiş. Şayet görmüş olsaydı bu sözünden hayâ ederdi.”⁷⁵ Kâtib Çelebi'nin bu ifadeleri, Osmanlı döneminde ulûmü'l-Kur'an ve tefsir usulü sahasında Kâfiyecî'nin *et-Teysîr*'i de dâhil Zerkeşî'nin eserini aşabilecek bir telifin yapılmadığına işaret etmesi yönüyle anlamlıdır. Nitekim Süyûtî de hocası Kâfiyecî'nin bu eserinin alana çok fazla katkı sağlayacak evsafa olmadığına şu sözleriyle işarette bulunmuştur:

Bu kitap oldukça küçük hacimlidir. Zira topu topu iki bâba sahip olup ilki tefsir, tevil, Kur'an, sûre ve âyet kavramlarının ne manaya geldiklerine, ikinci bâb ise Kur'an hakkında rey'e dayalı olarak konuşmanın şartlarına dairdir. Bu iki bâbın sonunda hoca ve talebe âdabına dair bir hâtîme mevcuttur. Bu kitap (konuyla ilgili olarak) benim ihtiyacımı karşılayacak nitelikte ve elde etmeyi amaçladığım şeye ulaşmamı sağlayacak evsafa değildir.⁷⁶

Önceki süreçte ulûmü'l-Kur'ân alanında muhalled eserler kaleme alınıp bu alanda bir boşluk bırakılmadığından Osmanlı âlimleri, mevcut muhalled eserleri esas alan küçük hacimli eserler meydana getirmeyi tercih etmişlerdir.⁷⁷ Bu eserlerden Süyûtî sonrası süreçte kaleme alınanlarının ana kaynağının *el-İtkân* olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Vildân Fâik'in *el-Mültekât*, Mehmed Tahir'in *Delîlü't-tefâsîr*, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-teysîr fî usûli't-tefsîr* isimli eserlerinin temel kaynağı –müelliflerinin de açıkça belirttiği üzere- *el-İtkân*'dır. Bergamalı Ahmed Cevdet'in *Târîh-i Tefsîr*'i gibi bazı eserlerde ise İbn Teymiyye'nin *Mukaddimetü't-Tefsîr* isimli eserinin kaynak alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed Cevdet'in tefsirde ihtilaf sebepleri ve hatalı tefsir kuramlarıyla ilgili izah ve açıklamaları tamamen İbn Teymiyye'den iktibastır. Bu eserler içerisinde önceki bir çalışmanın kelimesi kelimesine tekrarı sayılabilecek türde eserler de mevcuttur. Nitekim Şeyh Osman'ın *Kavâidü ilmi't-tefsîr* isimli eseri baştan sona ve kelimesi kelimesine Molla Fenârî'nin *Aynu'l-a'yân* mukaddimesindeki bilgilerin tekrarı niteliğindedir. Dolayısıyla bu çalışmaların alana katkı sağlayacak yönlerinin bulunduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu çalışmalar -Vildân Fâik'in *el-Mültekât fî usûli't-tefsîr*'i örneğinde olduğu gibi- genellikle ders kitabı olarak hazırlanmışlar, bunun doğal sonucu olarak da alanın temel meselelerini konuyla ilgili ana kaynaklara dayalı olarak özet bir biçimde ele almanın ötesine gidememişlerdir.

2. Osmanlı dönemi tefsir usulü çalışmalarındaki özgün yönün tefsirin bir ilim olup olmaması, dolayısıyla da tefsirin müstakil bir usulünün bulunup

75 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, Beyrut ts., c. 1, s. 520.

76 Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, c. 1, s. 5.

77 Mustafa Öztürk, “*Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış*”, s. 44.

bulunmaması meselesi etrafında serdedilen değerlendirmelerde gizli olduğunu söyleyebiliriz. Molla Fenârî'nin konuya ilişkin görüşlerini yukarıda aktardık. Özet olarak ifade edecek olursak *Fenârî*'ye göre tefsir ilmi Kur'an'ı iki yönden ele almaktadır. Bunlardan ilkinde Kur'an, Kur'an olmak bakımından ele alınır. Tefsire özgü olan bu alan Kur'an ilimlerine karşılık gelmekte olup bu yöndeki incelemeleri itibariyle tefsir, bir ilim değil, Kur'an'la ilgili muhtelif hususlara ilişkin malumatları içeren bir marifet alanıdır. Fenârî'ye göre tefsir Kur'an'ı bir de delâlet bakımından ele alır ve bu çerçevede sekizi lafızla, sekizi mana/delâlet ile ilgili on altı ilmin verilerine dayanmak durumundadır. İşte tefsir bu ilimlerin verilerine dayalı olarak Kur'an'ı ele aldığı bir ilim olma vasfı kazanmaktadır. Bu durumda ise tefsir kendine has bir usulü değil, dayanak aldığı bu ilimlerin usullerini esas alır. Dolayısıyla tefsir için fıkıh gibi ilimlere ait usullerden bağımsız özel bir usulden bahsetmek mümkün değildir.

Kâfiyecî ise *et-Teysîr* isimli eserinde hocası Fenârî'nin "Tefsir bir ilim değil bir marifettir, bu sebeple tefsir için küllî kaidelerden ve bir usulden bahsedilemez." cümlesiyle özetlenebilecek düşüncesinin aksini ispatlamayı ve tefsirin müstakil bir ilim olduğunu, dolayısıyla da onun kendine has usul ve ilkelerinin bulunduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Öyle ki sadece eserine koyduğu isim dahi onun bu amacını yansıtmaktadır. Zira eserinin isminde geçen "*kavâidü ilmi't-tefsîr*" terkihi hem tefsirin alanı muayyen bağımsız bir ilim olduğuna, hem de bu ilmin kendine has küllî kaideleri ve usulü bulunduğuna işareti tazammun etmektedir.

II. Cumhuriyet Dönemi Kur'an İlimleri/Tefsir Usulü Çalışmaları

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarını, harf inkılâbı sonrasında ve ilk olarak Latin harfleriyle kaleme alınmış olan Türkçe eserler ile başlatacağız. Ele alacağımız bu eserler içinde, bazı tefsirlerin mukaddimeleri bulunsa da kâhir ekseriyetini konuyla ilgili müstakil eserler oluşturmaktadır. Bu eserler sırasıyla şöyledir:

1. Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942):

Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir (Mukaddime)

1878 Antalya Elmalı'da dünyaya gelen Muhammed Hamdi Yazır ilk baskısı Diyanet İşleri Reisliği tarafından 1935 yılında İstanbul'da Matbaai Ebüzziya'da gerçekleştirilen bu tefsirin mukaddimesinde tefsir usulü kapsamında değerlendirilebilecek şu konulara değinmiştir: Evvela terceme, tefsir, tevil kelimelelerinin tarif ve tavzihi yapılmış, sonra Kur'an'ın isimleri ve bunların manaları üzerinde durulmuş; Kur'an'ın tercüme edilip edilemeyeceği, edilebilir ise bunun ne boyutta mümkün olduğu hususları ele alınmıştır. Elmalı'ya göre Kur'an'ın gerçek manada tercüme edildiğinden bahsedebilmek için onun Arabî nazımının diğer bir lisanda muâdilini yapmak mümkün olmalı. Lakin Kur'an'ın nazm-ı Arabîsi böyle bir şeyi imkânsız kılacak evsaptadır. Dolayısıyla

Kur'an'ı terceme ettim veya ederim diyenler yalan söylemiş olacaktır.⁷⁸ Mukaddimede Kur'an'ın isimlerinden Kur'an, elkitâb, elfürkan, elhüda, ezzihr⁷⁹ kelimeleri hakkında özlü açıklamalarda bulunulmuş; keza sûre, ayet, mushaf, tefsir, te'vil, meâl kavramlarının izahları yapılmıştır. Mukaddime Kur'an'ın fezâili konusundaki izahla son bulmaktadır.

Elmalılı'nın tefsir mukaddimesindeki bu açıklamaları hakkında şunlar söylenebilir: (1) Tefsir-tevil kavramlarının medlüllerile ilgili uzun uzadıya izahatta bulunmuş olan Elmalılı'nın, bu noktada Mâtürîdî'nin tefsir-tevil ayrımını esas aldığı görülmektedir. Nitekim Elmalılı, dirayete taalluk edene tevil, rivayete taalluk edene de tefsir dendiğini ifade etmiş, aralarında böyle bir ayırım olmakla birlikte uygulamada tefsir ile tevilin müradif olarak kullandıklarını belirtmiştir.⁸⁰ (2) Tefsirde esas alınacak yollarla ilgili izahatı, her ne kadar kaynak göstermese de, İbn Teymiyye'nin "*esahhu turuki't-tefsîr*" şeklinde takdim ettiği usul ve yöntemi esas almaktadır. (3) Mukaddimede Kur'an ilimlerinden yalnızca Kur'anın fezâili konusu müstakil bir başlık altında ele alınmıştır. Bunun muhtemel sebebi nesh, muhkem-müşâbih vb. hususlara tefsirin içinde yeri geldikçe değinilmiş olmasıdır. Nitekim Elmalılı'nın mukaddimede vahiy konusuna girmemesinin sebebi ile ilgili olarak serdettiği şu açıklama da bu çıkarımı teyit etmektedir: "Kelâmı ilâhî ile vahye dair de bir mukaddime yazmak isterdim. Fakat Kur'an'ın ve tefsirin içinde muhtelif yerlerde bunlara dair beyanat geleceği için onunla iktifa ettim."⁸¹ (4) Her ne kadar mukaddimede tefsir usulü konuları bağımsız olarak ele almasa da çok sayıda mesele özlü bir biçimde işlenmiş, bu konularla ilgili temel bilgiler konsantre bir halde sunulmuştur. Sözelimi mushaf kelimesinin izahı yapılırken nüzûl döneminde Kur'an'ın yazılması ile cem ve istinsah faaliyetleri hakkında özet bilgiler verilmiş;⁸² "elfazı Kur'anın keyfiyeti nutku" şeklinde tavsif edilen ilm-i kıraat hakkında, kıraat farklarını, kıraatlerle ilgili kategorik ayırımları, bu ayırımların ifade ettiği hükmü bütün yönleriyle ve son derece derli toplu bir biçimde ele alacak açıklamalarda bulunulmuştur.⁸³ Bu durum Elmalılı'nın konuyla ilgili en

78 Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1935, c. 1, s. 13-15.

79 Bu kelimelerin yazımında eserin orijinalindeki imlaya bağlı kalınmıştır.

80 Elmalılı, *a.g.e.*, c. 1, s. 26-28.

81 Elmalılı, *a.g.e.*, c. 1, s. 20.

82 Elmalılı, *a.g.e.*, c. 1, s. 25-26.

83 Nitekim Elmalılı kıraat farklarını "cevher farklılığı", "heyet farklılığı" ve "eda farklılığı" olmak üzere üç gruba ayırmıştır. Cevher farklılığı, harf ziyade ve noksanlığı şeklinde kelimenin ana yapısında meydana gelen değişikliği içeren farklılıklardır. Nitekim من تحتها ve ووصى تحتها ve وادعى farklılıkları bu gruba dâhil olmaktadır. Heyet farklılığı ise kelimenin harf yapısında bir değişiklik olmaksızın kipinde değişiklik olması halidir. Nitekim تَعْرِفٌ-تَعْرِفٌ gibi kelimenin malum-meçhul oluşu şeklindeki farklılık, keza ارجلکم ve ارجلکم farklılıkları bu grupta yer almaktadır. Med-sıla, imale, teshil, ihfa, ızhar, sekt, nakl gibi farklılıklar ise eda farklılıklarına girmektedir. Elmalılı'nın ifadesine göre ilk iki gruba dâhil olan kıraat farklarında tevatür şarttır, eda

can alıcı noktaları, temel meseleleri, problemleri ve farklı yaklaşımları özlü bir biçimde ve sistematik olarak sunma özelliğini gösterir.⁸⁴ Nitekim Elmalılı'nın bir paragrafta hem Kur'an'ın tefsirinde esas alınacak yolları izah etmesi, hem muhkem-müteşabihi anlatması bu yönünü teyit etmektedir.⁸⁵ Dolayısıyla Elmalılı yirmi altı sayfalık bu mukaddimede tefsir usulünün ana meselelerini özetlemiş, özetlerken de ilmî birikimini yansıtan değerlendirmelerde bulunmuştur ki kanaatimce mukaddimenin önemi de buradan gelmektedir. (5) Son olarak "meâl" kelimesini meşhur eden kişinin Elmalılı olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁶ Zira meal kelimesinin bu anlamdaki kullanımı en azından 1908'den itibaren II. Meşrutiyet döneminde *Sırat-ı Müstakim* mecmuasındaki yazılarında sıklıkla geçmektedir.

2. Ömer Rıza Doğrul: *Tanrı Buyruğu, Kur'ân-ı Kerîm'in Tercüme ve Tefsîri (Mukaddime)*

Ömer Rıza Doğrul'un eseri ilk olarak 1934 yılında tek cilt olarak yayınlanmış, 1943 baskısıyla birlikte yayın hayatına iki cilt halinde devam etmiştir. Müellif henüz hali hayatta iken 1947'de bir baskı daha yapmış olan bu eserin müellifin vefatından sonraki 1955 baskısında aslına sadık kalınmış, 1980 tarihli dördüncü baskısında ise Ahmet Muhtar Büyükcınar ve Mustafa Uzun tarafından sadeleştirme yoluna gidilmiştir. Bu sadeleştirme metni daha anlaşılır kılmaya yönelik değil, müellifin bazı izahlarının aşırı akılcı bulunmasına bağlı olarak metinden çıkarılması şeklindedir, bu yönüyle de yapılan bir tavih değil bir tashihtir.⁸⁷ İlk baskıları Ahmet Halit Kitabevi tarafından İstanbul'da, 1980 baskısı ise Ankara'da gerçekleştirilmiştir.

Tefsir usulü kapsamında değerlendirilebilecek bilgiler bu tercümenin yaklaşık iki yüz sayfalık bir hacme sahip olan mukaddimesinin ilk bölümünde geçmektedir. "Kur'anın Tertip ve Taksimi" başlığını taşıyan bu bölümde⁸⁸ Kur'an tarihi ve Kur'an ilimleriyle ilgili şu konulara yer verilmiştir: Kur'an kelimesinin manası, Kur'an'ın isimleri ve vasıfları, Kur'an'ın sûreleri ve âyetleri, Kur'an'ın nasıl ve nerede nazil olduğu, Kur'an'ın umumî çerçevesi, Kur'an'ın asr-ı saadette cem'i, Kur'an'ın asr-ı saadette ezberlenmesi, Kur'an'ın asr-ı saadette sıralanması, Kur'an'ın Hazreti Ebû Bekir devrinde cem'i ve yazılması,

farklarında tevâtürün şart olmadığını söyleyenler olmuş ise de ulema bunları da yine mütevatir, meşhur, şâz kategorilerine ayırmışlardır. Bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, c. 1, s. 28-29.

84 Elmalılı, *a.g.e.*, c. 1, s. 28-29.

85 Bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, c. 1, s. 29-30.

86 Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara 2012, s. 197.

87 Tashih adı altında yapılan bir tahrif olarak niteleyen İlhami Karabulut'un değerlendirmeleri için bkz. İlhami Karabulut, "Tanrı Buyruğu ya da Bir Tahri n Anatomisi", *İslâmiyât*, c. 3, sy. 1 (2000), s. 185-204.

88 Mukaddimenin diğer bölümlerinin başlıkları şöyledir: "Dinin Esasları", "İslâmın Ameli Esasları", "Kıyası Enbiya", "Kur'an Aleyhindeki İsnatların Değeri".

Kur'an'ın Hazreti Osman devrinde çoğaltılması, Kur'an'da hiçbir fazlalık ve eksiklik bulunmadığı, Kur'an'ın kıraatleri, Kur'an'ın tefsir kaideleri (muhkem, müteşâbih bahsi), Kur'an'da nâsîh mensûh bahsi, Kur'an ve Sünnet, Kur'an ve eski mukaddes kitaplar, Kur'an'ın i'cazı.

Bu konularla ilgili izah ve açıklamalar itibariyle baktığımızda mukaddime-nin şu iki temel özelliğinden bahsedilebilir: (1) Başlıklar incelendiğinde mukaddime daha ziyade Kur'an tarihi konularının ele alındığı, Kur'an ilimlerinden ise Mekki-Medenî, muhkem-müteşâbih, nâsîh-mensûh, kıraat farklılıkları, Kur'an'ın i'cazı konularının incelendiği görülmektedir. (2) Kur'an tarihiyle ilgili konuları incelerken Kur'an'ın mevsûkiyetine hâlel getirecek bilgi ve rivayetlere çok mesafeli durduğu görülmektedir. Bu anlayışı sebebiyledir ki Kur'an'ın hiçbir değişikliğe uğramadan Hz. Peygamber'den bu güne intikal ettiğini ifade etmiş, bu cümleden olarak İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b gibi sahabilerin özel mushaflarıyla ilgili rivayetlere itibar edilmemesi gerektiğinden bahsetmiştir. (3) Kur'an ilimleriyle ilgili konuları işlerken müellifin orijinal sayılabilecek tespitlere gittiği, kimi zaman genel kabullerin hilafına görüşler benimsediği gözlenmektedir. Kur'an'da neshin varlığını kabul etmemiş olması buna örnek gösterilebilir. (4) Kur'an tarihiyle ilgili bazı izahlarında Mevlana Muhammed Ali'nin *The Holy Qur'an* adlı meal-tefsirinin giriş kısmındaki bilgilerden esinlendiği anlaşılmaktadır. Nitekim Mekki sûrelere ilişkin nüzûl tertibinde üç evreli bir sıralama yapmış olması buna örnek gösterilebilir.⁸⁹

3. Osman Keskiöglü: *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*

İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü hocalarından Osman Keskiöglü'nün (ö. 1989) bu eseri Nebioğlu Yayınları tarafından 1953'de İstanbul'da yayımlanmıştır. Eserin girişinde yayınevini önsöz ile eserin dipnot kayıtlarını düşen Osman Nebioğlu'nun bir sunuş yazısı bulunmaktadır.

Eser, müellifin "kitap" adını verdiği iki ana bölümden oluşmaktadır. Kendi içinde bir giriş ve yirmi bir alt başlığı içeren birinci bölümde Kur'an'ın nüzûlü, metinleşme tarihi, kıraatler, mushaf tarihi ve imlâsı, Kur'anın tercümesi meselesi, i'caz ve nesih konuları ele alınmıştır. Bu birinci kitabın/bölümün zeyli niteliğindeki ikinci bölüm ise oryantalistlerin Kur'an ve Hz. Peygamber hakkındaki bazı iddialarının reddine tahsis edilmiş, bu çerçevede tahrif iddiaları ele alınarak oryantalistlerin Kur'an ve Hz. Muhammed hakkındaki yanlış düşünceleri eleştiriye tabi tutulmuştur. Eserin sonunda Batıda Kur'an hakkında kaleme alınan eserlere dair Osman Nebioğlu tarafından hazırlanmış bir liste yer almaktadır. Bunu isim, kitap ve yer adlarıyla ilgili üç indeks takip etmekte, yazım yanlışlarını gösteren dört sayfalık bir "düzeltmeler" kısmıyla eser son bulmaktadır.

Eserin içerik tahlili itibariyle ise şunlar söylenebilir: (1) İsminden de anlaşıl-

⁸⁹ Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 200.

lacağı üzere bu eser, ağırlıklı olarak Kur'an tarihini konu edinmektedir. Çünkü bazı oryantalistlerin Kur'an ve Kur'an tarihi ile ilgili değerlendirmelerine reddiye olmak üzere kaleme alınmıştır.⁹⁰ (2) Eserin ana izleğini Kur'an tarihi konusu oluştursa da tefsir usulünün münderecatında yer alan ana meseleler de, kimi zaman müstakil başlıklar altında, kimi zaman da sair konular içerisinde ve derinlemesine sayılabilecek bir biçimde incelenmiştir. Nitekim Kur'an'ın i'cazı, hurûf-ı mukataa, nesih, nüzûl sebebi, Mekki-Medenî, Kur'an'daki tekrarlar gibi konular "İslam Güneşinde Açılan Yeni Ufuk Medine" başlıklı üçüncü bölüm altında, garîbü'l-Kur'ân konusu "Yedi Harf Üzerine Nüzûl" başlıklı beşinci bölüm altında, sûreler arası münasebet konusu ise "Mushafın Tertibi" başlıklı on birinci bölüm altında işlenmiştir. Sonraki dönem bazı tefsir usulü çalışmalarında üzerinde uzun uzadıya durulan "lafızlar"a dair bahisler "Kur'an Edille-i Şer'iyyenin Esasıdır" başlığı altında çok özet bir biçimde ele alınmıştır. Bu durum müellifin, konunun detaylı bir biçimde ele alınacağı yerin fıkıh usulü olduğu yönünde bir bilince sahip olduğunun delili sayılabilir.⁹¹ (3) Eserde Kur'an ilimlerinden en çok Kur'an'ın i'cazı konusu üzerinde durulmuştur. Çünkü müellifin de bizzat ifade ettiği gibi bu eserin kaleme alınma sebeplerinden biri Kur'an'ın tarih boyunca hiçbir tağyir ve tahrife uğramadığını ispat etmek iken, diğeri Kur'an'ın en üstün mucize oluş vasfını işlemektir.⁹² Bu yüzdendir ki Kur'an'ın i'cazı konusu eserin muhtelif yerlerinde işlenmiş, konuyla ilgili bir bağlantı kurma mevzubahis olduğunda da mutlaka bu konuya temas etme yoluna gidilmiştir. (4) Birinci kitabın "Tefsir Bahsi" başlıklı on ikinci bölümünde tefsir tarihi özet bir biçimde fakat hiçbir kesit atlanmaksızın verilmiştir. Bu çerçevede tefsir türlerinden bahsedilmiş, İslam tefsir geleneğinde anılmaya değer tefsirler zikredilmiş, asır asır tefsir müellefatının bir dökümü verilmiştir. Bu açıklamalar esnasında mezmum reye örnek olarak yalnızca Cübbâî, Kâdî Abdülcebbar ve Zemahşerî gibi Mutezilî müfessirlerin gösterilmiş olması mânidardır.⁹³ Bu başlık altında Kadıyanilik, Bâbilik ve Bahâilik gibi yakın dönemde Hint alt kıtasında ortaya çıkmış olan bazı mezheplerin İslam ve Kur'an anlayışıyla ilgili bilgilere de yer verilmiştir. (5) Eserde Kur'an'la ilgili detaya taalluk edecek izah ve açıklamalar da göze çarpmaktadır. Nitekim Kur'an'da hangi harften kaç tane bulunduğu

90 Eserin ithaf yazısında belirtildiğine göre Dermengham'ın *Muhammed'in Hayatı* isimli eserinde Kur'an'ın cem ve tertibi ile ilgili değerlendirmelere üzülmüş olan bir hanım, müelliften Kur'an tarihi konularını ele alan bir eser ismi istemiştir. Müellif tavsiye edebileceği bir kitap bulamamış ve bu noktada ciddi bir boşluk olduğunu gözlemlemiş, bunun üzerine de bu telife gitmiştir. Bu yüzdendir ki müellif eserini ismini vermediği bu hanıma ithaf etmiştir. Osman Keskiöğlü, *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, İstanbul 1953, s. 6.

91 Keskiöğlü, a.g.e., s. 229.

92 Keskiöğlü, a.g.e., s. 295.

93 Keskiöğlü, a.g.e., s. 203.

na dair verilen sayısal dökümler, Arap alfabesindeki harflerin tamamını içeren âyetler ile sağdan sola soldan sağa okunuşu aynı olan ayetlerin hangileri olduğu yönündeki bilgiler buna örnek gösterilebilir.⁹⁴ Bilindiği üzere Bursalı Mehmed Tahir'in *Delilü't-tefâsîr* isimli eserinde de bu yönde pek çok bilgi bulunmaktadır. Keskiöğlü'nün *Delilü't-tefâsîr*'e atıflarının olması, anılan türdeki bilgilerle ilgili kaynağının bu eser olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. (6) Kur'an tarihi ve tefsir usulüne dair eserlerde kimi zaman ya hiç temas edilmemekte, ya da çok özet geçilmekte olan Mushaf imlâsı, Osman Mushaflarının tarihi serencamı, Mushaflar arası farklılıklar, el yazması ve matbu Mushaflar gibi hususlar bu eserde derinlemesine ele alınmıştır. (7) Keskiöğlü'nün izahlarından ilmî tefsir anlayışına pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Kur'an'ın müspet ilimlerle olan ilişkisiyle ilgili açıklamalarında evvelemirde ilim ve fenle ilgili meselelerin nübüvvetle alakası bulunmadığının altını çizen Keskiöğlü, bilimsel tefsire bakışını şu cümle ile özetlemektedir: "Peygamberlerin vazifesi kimyagerlik ve makinistlik olamaz."⁹⁵ Keskiöğlü'na göre Kur'an âyetlerinin sürekli bir değişim ve ilerleme içinde olan ilmî kabullere dayalı olarak tefsir edilmesi, doğru bir yaklaşım değildir ve bu tür tefsirler hatadan hali olmazlar.⁹⁶ (8) Bu eserin Kur'an tarihiyle ilgili bazı konuları izaha imkân verecek güzel tespitler içerdiği söylenebilir. Nitekim fetret-i vahyin ne kadarlık bir süre olduğu yönündeki rivayet farklılığının sebebiyle ilgili şu izahı buna örnektir: "Hicretten önce müslümanların adedi azdı. Müşriklerin ezasından, cefasından baş kaldırıp göz açamıyor, varlık yokluk mücadelesi veriyorlardı. Dolayısıyla bu gibi hususları bellemeye vakit bulamıyorlardı. Zihinleri yaşanan zorluklarla hemhal idi, bu gibi meseleler akıllarına bile gelmiyordu."⁹⁷ Keskiöğlü'nün fetret-i vahiy olgusuyla ilgili bu değerlendirmesinden, Kur'an tarihinin Mekke dönemine ait hususlarla ilgili rivayet farklılığını, özellikle de "evvelu mâ nezel/ilk inen ayet" gibi ihtilafli meseleleri izahta yararlanılabilir. (9) Keskiöğlü pek çok konuda Elmalılı'nın değerlendirmelerini esas almış ve

94 Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 192-193.

95 Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 277.

96 Keskiöğlü'nün bu yöndeki değerlendirmelerinden bazıları şöyledir: "Kur'an'ı her asrın ilim ve fennine tatbik kalkışmak mahzurdan sâlim değildir. Fennin nazariyeleri değişiyor, değişmeye mahkûmdur. Değişmezse zaten terakki olamaz." (s. 280, 283). "İlim ve fen nazariyeleri değişiyor. O zaman tefsiri de değiştirmek lazım gelecektir." (s. 285). "Bugün müsbet bir ilim ve nazariye dediğimiz yarın yine müsbet ilim ve fen eliyle perdesi indirilip öyle olmadığı ortaya çıkıyor." (s. 284). Keskiöğlü'na göre Kur'an'da tabiat ilimlerinden ve kâinattan bahsedilmesi bilimselci tefsiri teyit etmez, çünkü bu bahislerden maksat, kudreti kâinatı saran Allah'ın azametini göstermektir (s. 279.) Kur'an-ilim ilişkisine yönelik bu anlayışı sebebiyle Keskiöğlü modern dönemde mucizelerin ilmî veriler çerçevesinde izahına da sıcak bakmamakta, yeni kelim kitaplarında ve tefsirlerde mucizelerin akla ve fenne uygun bir biçimde tevile gidilmesini kabul etmemektedir (s. 283).

97 Keskiöğlü, *a.g.e.*, s. 49.

kimi zaman ondan uzun alıntılarda bulunmuştur. Nitekim yirminci asırda maddecilik(materyalizm) cereyanının ferini yitirmesi karşısında ruh ve maneviyat merkezli bir bakışın öne çıkmaya başladığı, bu gelişmeye bağlı olarak vahyin daha anlaşılabilir hale geldiği yönündeki izahını Elmalılı'dan yaptığı uzun iktibasla teyit etme yoluna gitmesi bu tavrına örnek gösterilebilir.⁹⁸ (10) Önceki müelliflerin kimi konularla ilgili değerlendirmelerini eleştirme yoluna gitmesi müellifin eleştirel yönüne işaret etmektedir. Nitekim Ömer Rıza Doğrul'un "Ana kaynaklar üzerine yaptığım tetkikte nâsihten mensûhtan bahsedene tek bir hadise rastlamadım" şeklinde özetlenebilecek sözünü çok indî bulunduğunu ifade etmiş, bu kadar kesin bir hüküm vermek için daha derin tetkiklere ihtiyaç bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁹

4. Ömer Nasuhi Bilmen: *Tefsir Tarihi* (*Usûl-i Tefsir veya Mukaddime-i İlm-i Tefsîr*)

Bilindiği üzere *Büyük İslam İlmihali ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye* isimli eserleriyle tanınan eski Diyanet İşleri Reisi Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) bir de *Büyük Tefsir Tarihi* isimli bir eseri bulunmaktadır. İki kitaptan oluşan bu eserin ilk kitabı *Usûl-i Tefsir veya Mukaddime-i İlm-i Tefsîr* başlığını taşımaktadır ve basımı 1955 (Ankara) yılında gerçekleşmiştir. *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakâtü'l-Müfessirîn)* isimli ikinci kitap ise 1960 yılında (Ankara) yayımlanmıştır. Her iki eser de Diyanet İşleri Reisiği Yayınları arasında çıkmıştır. Biz burada ilk kitabın yani *Usûl-i Tefsir veya Mukaddime-i İlm-i Tefsîr* isimli kısmın tanıtımını yapacağız.

Bilmen bu eserin "Kur'ân-ı Kerîm'e, Kur'an'ın tefsirine ve her mümini azçok alâkadar eden sâir ilmî, dinî mes'elelere dâir ma'lûmâtı içerdığını" söylemiş¹⁰⁰ ve bu eserde "Kur'ân-ı Mübîn'e ve Kur'an'ın tefsir ve teviline, müfessirler için lâzımgelen şerâite, Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği ulûm ve fûnûna ve sâireye dâir oldukça mufassal malumat verildiğini" ifade etmiştir.¹⁰¹ Yüz seksen sayfadan ibaret olan eser bir önsöz ve üç bölümden oluşmaktadır. Önsözde evvela tarihin önemi ve kısımlarından bahsedilmiş, akabinde tefsir tarihinin mahiyeti ve ilimler arasındaki yeri üzerinde durulmuştur. Bu önsözün ardından sırasıyla şu üç bölüme yer verilmiştir: (1) "Kur'ân-ı Kerîm Hakkında

98 Keskiöglü, *a.g.e.*, s. 36-37. Keza "ilk sûre olan Fatıha ile son sûre olan Nâs'ın tekrarlar hariç harf sayısı yirmi ikidir, bu da Kur'an'ın nüzul süresinin yirmi iki yıl iki ay yirmi iki gün sürdüğü yönünde remizsel bir delalet taşımaktadır" şeklindeki tespitlerle ilgili olarak Elmalılı'nın değerlendirmelerini aktarmıştır (bkz. s. 79-80). Âyetler ve sûreler arasındaki münasebet (bkz. s. 174-176) ve âdetullah-mucize ilişkisi konularında da Elmalılı'dan uzun uzadıya alıntılarda bulunmuştur (bkz. s. 293-294).

99 Keskiöglü, *a.g.e.*, s. 318.

100 Ömer Nasuhi Bilmen, *Tefsir Tarihi Birinci Kısım: Usûl-i Tefsir veya Mukaddime-i İlm-i Tefsîr*, Ankara 1955, s. 8.

101 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II: Tabakatü'l-Müfessirîn*, Ankara 1960, c. 1, s. 3.

Umûmî Bilgileri Câmîdir” başlığını taşıyan yaklaşık seksen beş sayfalık bu bölümde Kur’an, sûre ve âyet kavramları hakkında bilgiler verilmiş, ilk inen âyetlerin hangileri olduğu, Kur’an’ın parça parça nüzûlünün ne gibi hikmetler taşıdığı, vahyin mahiyeti ve çeşitleri, Kur’an’ın cem ve istinsahı, Kur’an’ın i’cazı, Kur’an’ın doğrudan veya dolaylı olarak işarette bulunduğu ilimler mevzubahis edilmiştir. (2) “Tefsir, te’vil ve terceme hakkında umumî bilgileri hâvidir” başlığını taşıyan on sekiz sayfalık ikinci bölümde tefsir-tevil, tebdil-tahrif, tefsir-terceme kavramları arasındaki farklar üzerinde durulmuş, Kur’an’ın harfî tercümesinin imkânsız ve gayr-ı câiz oluşunun sebepleri ile rivayet ve dirayet tefsirinin tarihleri ve bu tarihler arasındaki farklar ele alınmıştır. (3) “Müfessirler ve bazı ilimler hakkında umûmî ma’lûmâtı muhtevîdir” başlığını taşıyan kırk dört sayfalık üçüncü bölümde sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih gibi Kur’anî ilimler hakkında özlü bilgiler verilmiş; akabinde Kur’an’ı tefsir edecek kimsenin hangi konularda yetkin olması gerektiği, nasıl bir yol izleyeceği konuları üzerinde durulmuş; sonunda da müfessirler arasında görülen tefsir ihtilaflarının türleri, neden ve niçinleri ele alınmıştır. Her bölümün başında “muhteviyât”¹⁰² veya “mundericât”¹⁰³ ibaresi altında o bölümde hangi hususlar üzerinde durulacağına özet bir biçimde işaret edilmiştir. Eser indeks, âyetler fihristi ve yanlış-doğru cetveli ile son bulmaktadır.

Bilmen eserinin sonunda başlıca kaynaklarının listesini vermiştir. Listede kaynaklar iki ana grupta toplanmaktadır: İlki Kurtubî, İbn Atıyye, Nisâbü’rî, İbn Arefe, Feyzullah b. Mübârek, Âlûsî tefsirlerinin mukaddimeleriyle Molla Fenarî’nin *Aynu’l-a’yân* adlı Fatiha tefsirinin mukaddimesidir. İkincisi ise ulûmu’l-Kur’ân ve Usul-i Tefsir başlığı taşıyan eserlerdir ki Zerkeşî’nin *el-Burhân*’ı, Süyûtî’nin *el-İtkân*’ı, Tûfî’nin *el-İksîr*’i ve Dihlevî’nin *el-Fevzül-kebir*’i bunlardan bazılarıdır.¹⁰⁴

Eserin temel özellikleri olarak şunlar söylenebilir: (1) Cumhuriyet döneminde kaleme alınan eserler içerisinde *Usûl-i Tefsir* adını taşıyan ilk eser olma vasfını taşımaktadır. (2) Her ne kadar kendisinden önceki Türkçe müellefat tefsir usulü veya Kur’an ilimleri ile ilgili bilgileri içerse de, bu konuları derli toplu olarak ele alan ilk eserin Bilmen’in *Usûl-i Tefsir*’i olduğu söylenebilir. Nitekim -yukarıda da temas ettiğimiz üzere- Ömer Rıza Doğrul’un *Tanrı Buyruğu* isimli eserinin mukaddimesi Kur’an ilimleri kapsamında değerlendirilebilecek konuların hem çok az bir bölümünü içermektedir hem de çok özettir. Keskiöğlü’nün eseri ağırlıklı olarak Kur’an tarihi konularını ele almaktadır. Elmalılı ise bazı konulara bir tefsir mukaddimesinin elverdiği ölçüde ve özet

102 Bilmen, *Usûl-i Tefsir*, s. 97.

103 Bilmen, *Usûl-i Tefsir*, s. 117.

104 Bilmen, *Usûl-i Tefsir*, s. 161.

olarak temas etmiştir. Bilmen'e gelince Kur'an ve Kur'an ilimleriyle ilgili konuların hemen hemen tamamına değinmiş ve bunlarla ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim *Tabakâtü'l-Müfessirin*'in mukaddimesinde bizzat kendisi bu hususu şöyle ifade etmektedir: “(Usûl-i Tefsir) üvâniyle yazmış olduğumuz bir eserde Kur'ân-ı Mübîn'e ve Kur'an'ın tefsir ve te'vîline, müfessirler için lâzımgelen şerâite, Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği ulûm ve fûnûna ve sâireye dâir oldukça mufassal ma'lûmât vermiş idik.”¹⁰⁵ Bu yönüyle Bilmen'in eserinin, Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmaları itibariyle “alanın öncü ve özgün eseri” olarak tavsifi hak ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. (3) Bilmen'in eserinin paradigması, özellikle İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usûlü* kitabı ile birlikte hâkim hale gelen ve Zürkânî-Zehebî patentli paradigmadan farklıdır. Bu sebeptendir ki Bilmen'in eseri konuları işleyiş tarzı itibariyle sonraki usul kitaplarından ayrılır. Nitekim Bilmen sonraki dönem müellefatının aksine Kur'an'ı tanıtıcı bilgiler olarak yalnızca Kur'an'ın metinsel yönünü ele alan bilgileri değil, bunun da ötesinde onun muhtevasını tanıtıcı bilgileri de vermiştir. Nitekim Kur'an'ın doğrudan veya dolaylı olarak işarete bulunduğu on dokuz ilme işaret etmesi bundandır.¹⁰⁶ Öte yanda Bilmen, Kur'anî ilimleri de, müfessirin bilmesi gereken ilimler olarak gördüğü yirmi iki disiplini kapsamında ele almıştır.¹⁰⁷ Bilmen'in böyle bir paradigmayı esas almış olması göstermektedir ki onun amacı, sahih bir Kur'an algısı oluşturmak ve sağlıklı bir tefsir etkinliğinin temel dayanaklarını göstermektir. Gerek Kur'an'ı tanıtıcı bilgileri, gerekse Kur'an ilimlerini hep bu amaca matuf olarak işlemiş, bazı konularla ilgili olarak salt bilgi vermeyi asla amaçlamamıştır. Sağlıklı bir Kur'an algısı için Kur'an'ın hem metin hem de muhteva yönünden iyi tanınması gerektiğini düşünmüş; sahih bir tefsir etkinliği için de Kur'an'ın iyi bilinmesi kadar içinde yaşanan dönemin de iyi bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bir başka ifadeyle Bilmen müfessiri “hem Kur'an'ı, hem de içinde bulunduğu asrı iyi tanıyan kişi” olarak görmüş ve sağlıklı bir tefsir etkinliğinin de bu

105 Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, s. 3.

106 Bu ilimler şunlardır: Tefsir, hadis, tevhid, fıkıh, usûl-i fıkıh, hikmet-i teşrî, hitâbet ve mev'iza, ahlak, tasavvuf, havâs ilmi, rü'yâ, belâgat, mantık, riyâziyye, heyet ilmi, tabiiyyât, hikmetü't-tekvîn, siyer ve tarih, içtimâî ilim. Bilmen bu ilimler hakkında kısa özlü bilgiler vermiş, akabinde de bu ilimlerin kapsamına giren hususlarla ilgili Kur'anî beyanları zikretmiştir. Bilmen'e göre “Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân, yukarıdanberi yazdığımız bu ilimleri ve bunların nice emsalini bir i'câz dâiresinde sarâhâten veya işâreten muhtevîdir. Bir müfessir için yazacağı tefsirden bunları mümkün merteye nazara almak bir vazifedir.” Bkz. Bilmen, *Usûl-i Tefsir*, s. 95.

107 Bu ilimler ise şunlardır: İlm-i lûgat, ilm-i tasrîf, nahiv ilmi, iştikak ilmi, ilm-i meânî, ilm-i beyan, ilm-i bedî', ilm-i kırâet, ilm-i kelâm, ilm-i hadîs, ilm-i fıkıh, usûl-i fıkıh, ilmü esbâbi'n-nüzûl, ilmü'n-nâsîh ve'l-mensûh, ilm-i mevhibe, ilm-i ahlak, rûhiyyât, içtimâiiyyât, ilmü't-tekvîn, ilm-i hey'et, coğrafya, ilm-i tarih ve siyer. Görüldüğü gibi bu liste Kâ yeci ve Suyûtî gibi önceki âlimlerin verdiği verdiği on beş disiplini içeren listeye ahlak, psikoloji, sosyoloji, coğrafya, tarih ve siyer gibi ilimlerin eklenmesiyle oluşturulmuştur.

iki bilgiyi/marifeti esas alması gerektiğini düşünmüştür. Dolayısıyla Bilmen'e göre müfessir demek Kur'an-ı Kerim'in içerdiği hakikatleri ortaya çıkararak kimse demektir, bu yönüyle bir müfessir sahip olduğu ilmî birikim oranında Kur'an'ın hakikatlerinin tecellisine aracılık edebilir. Bunun için de Kur'an'ı iyi tanımalı, onun işarette bulunduğu bilgi türleri hakkında birikimli olmalıdır. Bilmen'in "Mütefekkir bir müfessir, ne kadar ziyâde ilimlere, fenlere vâkıf bulunursa Kur'ân-ı Kerim'in hakayıkını tecellî ettirmeye o kadar ziyâde hizmet etmiş olur. Onun içindir ki "Müfessir olan zât mütebahhir olmalıdır." deniliyor."¹⁰⁸ sözü onun bu anlayışına işaret etmektedir. Özetle ifade edecek olursak Bilmen'e göre müfessir Kur'an'ı çok iyi tanıdığı gibi içinde bulunduğu dönem, o dönemde öne çıkan ilimler ve bu ilimlerin temel meseleleri hakkında da yeterince bilgi sahibi olmalıdır. Çünkü müfessir, dönemindeki bilimlerin insanların inançları üzerindeki olumsuz tesirlerini tespit etme ve bu tesiri etkisiz kılma gibi bir yükümlülüğe sahiptir. Bunun için de bu bilimlerin bulgularıyla Kur'an arasında bir karşılaştırma yapmak durumundadır, bunu yapabilmesi için de bu ilimlerden haberdar olmalıdır. Nitekim Bilmen'in müfessirin rûhiyyât konusunda bilgi sahibi olması gerektiği yönündeki şu ifadeleri bu bağlamda zikre değerlidir: "Bu ilmin ba'zı meahasleri, saf fitratlar üzerine birer siyah tereddüt noktası koyabilecek bir mahiyettedir. Binâen-aleyh Kur'ân-ı Kerim'in beyânâtîle Rûhiyyât İlmî'nin ba'zı meahasleri arasında ne derece muvâfakat veya muhâlefet bulunduğunu ta'yîne lüzum görülebilir. Bu ta'yîn vazifesini yapabilmek için de bu ilme vâkıf olmak ihtiyacı yüz gösterir."¹⁰⁹ (4) Bilmen'in Kur'an'ın doğrudan veya dolaylı olarak işarette bulunduğu ilimler üzerinde uzun uzadıya durmuş olması, onun ilmî/bilimselci tefsir anlayışına sıcak baktığı anlamına gelmez. Aksine Bilmen'in Kur'an ile Kur'an'ın işaret ettiği ilimler arasındaki ilişkiye dair yaptığı açıklamalarda onun bilimselci tefsir anlayışına ilişkin değerlendirmeleri de geçmektedir ki bu değerlendirmeleri Bilmen'in ilmî/bilimselci tefsire sıcak bakmadığını açıkça gösterir. Şöyle ki Bilmen'e göre, Kur'an'ın gök ve yer cisimlerine yönelik atıfları, bu gök cisimleri hakkında bilgi vermeyi değil, bunların yaratılışındaki hikmet ve maslahatı yakalamayı ve bütün bu cisimlerin yaradana delalet ediyor oluşunu müşahade etmeyi temine yöneliktir. Bu sebeple Kur'an'ın bu nitelikteki âyetlerini sürekli olarak değişime maruz olan birtakım farazyelerle örtüşürme yönünde tefsir ve tevellere gitmek caiz değildir. Bu yüzdendir ki Kur'an'da geçen "yedi semâ" kavramını "yedi seyyare/yedi gezegen" olarak tefsir etmek doğru bir yaklaşım değildir. Zira kâinatla ilgili her gün yeni bir şey öğrenmekteyiz, dolayısıyla kâinat yedi gezegenin ötesinde daha nice gezegenleri içeriyor olabi-

108 Bilmen, *Usûl-i Tefsîr*, s. 140.

109 Bilmen, *Usûl-i Tefsîr*, s. 138-139.

lir.¹¹⁰ Yine Bilmen'e göre Kur'an'ın yeryüzünün ve gökyüzünün nasıl teşekkül ettiğinden bahsettiği bir hakikattir. Ancak insanoğlunun bu konuların mahiyetiyle ilgili ulaşacağı bilgiler Kur'an'ın bildirdiğinin ötesine geçemez. Çünkü Kur'an'ın da beyan ettiği üzere insanoğlu gerek kâinatın gerekse bizzat kendisinin yaratılışına tanıklık etmemiştir. Dolayısıyla bu hususlarla ilgili olarak yapılacak beşeri izah ve açıklamalar birer nazariye/teori olmanın ötesinde bir anlam ve kıymet taşımayacaktır.¹¹¹ (5) Bilmen'in izahları Ehl-i sünnet'e intisabı ele vermektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'i tarif ve tavsif ederken kelâm-ı ilahî'nin ezeliğinden ve kelâm sıfatının Allah'ın zatıyla kâim bir sıfat oluşundan bahsetmesi, kelâm sıfatını zâtî sıfatlar arasında değerlendiren Ehl-i sünnet'e intisaba işaret etmektedir.¹¹² Bu yönüyledir ki Mutezile'yi bidat sahiplerinden addetmiş, Mutezili müfessirlerin kaleminden çıkan tefsirleri, zayıf ve boş itikatlarını teyit düşüncesiyle yazılmış eserler olarak değerlendirmiştir.¹¹³ (6) Bilmen Kur'an'ı tefsirde nasıl bir usul ve yöntem takip edilmesi gerektiği yönünde de açıklamalarda bulunmuştur. Önerdiği bu usulün/yöntemin rivayet, dil, dirayet temelli yorum itibarıyla arz ettiği temel özellikleri on beş madde altında özetlemiştir. (7) Bilmen Kur'an'la ilgili olarak sık sık gündeme gelen bazı tartışmaların arkasında yatan maksatları iyi idrak etmiş, izahlarını da buna göre serdetmiştir. Nitekim tefsir tercümenin caiz, harfî tercümenin ise caiz olmadığını söylemesi, ardından da harfî tercümenin caiz olmayışına ilişkin on bir gerekçe saymış olması göstermektedir ki Bilmen XX. asrın başlarından itibaren ortaya çıkan ve arada bir alevlenen "Kur'an terceme edilsin" davasının asıl maksadını iyi anlamış ve bu noktada gerek aydınları gerekse halkı aydınlatmak istemiştir.¹¹⁴

5. Muhammed Tayyip Okıç: Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri

Bu başlıklı çalışma hocanın *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler* başlıklı kitabına merhumun hâl-i hayatında iken basılmayıp teksir yoluyla öğrencilere dağıtılan tefsir ders notlarının ilave edilmesiyle birlikte oluşturulmuş bir eserden ibarettir. Eserin 1995 (Nun Yayıncılık) baskısında tefsir usulü ile bilgileri içeren bölümün, M. Tayyip Okıç'ın (ö. 1977) Konya Yüksek İslam Enstitüsü'nde hocalık yaptığı yıllarda kaleme aldığı ders notlarından ibaret olduğu ve sonuna düşülen tarihte 13 Mart 1979 tarihinin işaret edildiği belirtilse de muhtemelen bu tarih eserin muahhar teksirlerinden birinin tarihidir. Ulaşabildiğim en eski tarihli teksir nüshası "Tefsir Notları" ve "Hadis Ders Notları" şeklinde iki bölümden oluşmakta olup ilk bölümün girişinde Ankara 1965, ikinci bölü-

110 Bilmen, *Usûl-i Tefsîr*, s. 76.

111 Bilmen, *Usûl-i Tefsîr*, s. 74.

112 Bilmen, *Usûl-i Tefsîr*, s. 12.

113 Bilmen, *Usûl-i Tefsîr*, s. 141.

114 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, s. 181.

mün girişinde ise Konya 1968 kaydı yer almaktadır. Bu da bu notların altmışlı yılların ikinci yarısına tarihlendirilebileceğini göstermektedir. Nitekim İsmail Cerrahoğlu da 1971'de ilk baskısını yapan *Tefsir Usûlü* kitabının önsözünde hocası Okıç'ın ders notlarının bu eserinden mukaddem olduğuna açıkça işaret etmiştir.¹¹⁵

Eserin münderecatı şu başlıklardan oluşmaktadır: Tefsir ilmi, Kur'an'a dair ilimler, vahy, ilk ve son nazil olan âyetler, vahylerle ilgili bazı terimler, Mekkî-Medenî sûreler, sûre, sûrelerin isimleri, âyet, âyetlerin tertibi, sûrelerin tertibi, nüzûl sebepleri, nesh, el-ehrufu's-seb'a (yedi harf), ilmu'l-kırâât, Kur'anı Kerim'i okuma kaideleri (tecvid), Kur'anı Kerim'in musiki ile ilgisi, Kur'anı Kerim'in güzel sesle okunması, Kur'anı Kerim'in elhan ile okunması, Hz. Peygamber'in Kur'ânı Kerim'i okuyuş tarzı, Kur'ânı Kerim'in Kırâati ve dinlenmesi hakkında riayet edilecek hususlar, Kur'ânın yazı ile tespiti, cem'i ve tek-siri, Kur'ânı Kerim'in Avrupada basılması, Kur'ânı Kerim tercümesi, Kur'ânı Kerim'in Avrupa dillerindeki tercümeleri, Kur'ânı Kerim fihristleri, Kur'ânı Kerim lügatları, Kur'ânı Kerim'in şark dillerindeki tercümeleri, Kur'ânı Kerim'in eşsizliği, Kur'ânı Kerim'in stili, Kur'ânı Kerim'in klasik Arap gramerine uyması meselesi, Kur'ânı Kerim'de tekerrürler, Kur'ânı Kerim'de yeminler, Kur'ânı Kerim'de emsâl, Kur'ânı Kerim'deki kıssalar, garibu'l-Kur'ân, hakikat ve mecaz, müşkil, mücmel ve mübeyyen, vücûh ve nezâir, Kur'ânı Kerim'de muhkem ve müteşabih, Kur'ân'daki müphemler, sûrelerin başlangıcı, sûre isimleri, halku'l-Kur'ân, Kur'anı Kerim'in okunması ve ezberlenmesi, fedâilu'l-Kur'ân, Kur'anı Kerim'de geçen isim, künye ve lakaplar, Kur'anı Kerim tefsiri.

Eserin temel özelliklerini şu maddeler altında özetlemek mümkündür: (1) Eserde oryantalistlerin izah ve açıklamalarına sıkça değinilmektedir. Bu atıflar şu şekillerde gerçekleşir: (i) Oryantalistlerin Kur'an kelimelerinin asıllarını başka dillere dayandırma yönündeki izahlarında olduğu gibi kimi zaman herhangi bir eleştiriye tabi tutulmaz. (ii) Kur'an'ın i'cazı konusunda olduğu gibi kimi zaman yapılan izah ve açıklamaları teyide yöneliktir. Zira Kur'an'ın bilindik metin türlerinden farklı olduğu, onun şiir vb. türler altında değerlendirilemeyeceği hususu temellendirilirken oryantalistlerden hayli nakilde bulunulmuş; kimi zaman da oryantalistlerin eleştirileri, yine oryantalistlerin izahlarıyla cevaplandırılmıştır. (iii) Kimi zaman da tenkit amaçlı olarak gerçekleşir. Sözelimi Nöldeke'nin Kur'an'daki yeminleri, Hz. Peygamber'in, muhatapları mantıkî delillerle değil de hitabet kuvvetine dayanarak iknaya çalışmasının bir sonucu olarak değerlendirdiğinden bahsedilmiş; Kur'an-ı Kerim'de mevcut olan huccet ve burhana dayalı sarih iknaların Nöldeke'nin tezini çürüttüğü söylenmiştir.¹¹⁶ Bütün bu eleştirilerine rağmen eserde, Nöldeke, Bergsträsser,

115 Bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1979, s. 8.

116 M. Tayyip Okıç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, İstanbul 1995, s. 121.

Otto Pretzl, Ignaz Goldziher, A. Jeffery, Fr. Bühl, Macdonald, Horowitz, Wensinck, H. Ritter gibi oryantalistlerin çalışmalarından övgüyle bahsedilmiştir. (2) Her konunun sonunda o hususla ilgili önemli müellefat hakkında kısa bilgiler verilmiş, matbu olanlara işaret edilmiş, kim tarafından nerede ve ne zaman neşredildikleri kaydedilmiştir. (3) Batıda ve Doğuda gerçekleştirilmiş olan Kur'an çalışmaları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu çerçevede önce Latince, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, İsveç ve Boşnak dillerinde basılan Kur'an tercümelemleri, Kur'an fihristleri ve Kur'an lügatleri, akabinde de Farsça ve özellikle de Osmanlıca ve Türkçe Kur'an çevirileri hakkında özlü bilgiler verilmiştir.¹¹⁷ Kanaatimce eseri özgün kılan yönlerden birisi budur. (5) Tefsir bölümünde tefsir tarihinin kısa bir özeti aktarılarak tefsir çeşitleri ve öne çıkan tefsir müellefatı zikredilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı dönemi tefsir çalışmalarının ihmal edilmemesi, bu eseri ayrıcalıklı kılan özellikler arasında zikredilebilir.

6. İsmail Cerrahoğlu: *Tefsir Usûlü ('İlmu Usûli't-Tefsir)*

Bu eser ilk olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları tarafından neşredilmiştir (Ankara 1971). Üç yüz kırk sekiz sayfadan ibaret olan bu ilk baskısından sonra pek çok baskı yapmıştır. Eser önsöz, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. "İslamiyetten Önce Arablar, Komşuları ve Dini Durumları" başlığını taşıyan Giriş bölümünde İslam öncesi dönemde Arap yarımadasının içinde bulunduğu dinî-ictimâî-siyasî durum özetlenmiştir. "Kur'an Tarihi" başlığını taşıyan ilk bölümde Kur'an kelimesinin anlamı, vahy, âyet, sûre, Kur'an'ın yazı ile tesbiti, cem'î ve teksiri, yedi harf ve kıraat konuları ele alınmıştır. "Kur'ânî İlimler" başlığını taşıyan ikinci bölümde nüzûl sebeplerinden başlayarak yirmi iki Kur'anî ilim tanıtılmıştır. "Tefsir Tarihi" başlıklı üçüncü ve son bölümde tefsire duyulan ihtiyaç, tefsir ve tevilin anlamı, tefsir-terceme arasındaki farklar, Kur'an'ın Batı ve Doğu dillerine tercemeleri, tefsirde ihtilaf sebepleri, tefsir çeşitleri gibi konular üzerinde durulduktan sonra Hz. Peygamber dönemi, sahabe dönemi, tabiun dönemi, etbâ'u't-tâbi'în dönemi üzerinden tefsir tarihinin bir özeti yapılmış; son olarak da geçmişten günümüze tefsir hareketleri mezhebî, ilhâdî, ilmî ve içtimâî-edebî tefsirler şeklinde incelenmiştir.

Eserin ana özellikleri olarak şunlara işaret edilebilir: (1) Bazı bölümleri, Cerrahoğlu'nun *Kur'an Tefsiri'nin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller* isimli eserinin ilgili bölümlerinin özeti niteliğinde olan¹¹⁸ bu eserin kaleme alınmış

117 M. Tayyip Okıç, *a.g.e.*, s. 99-104.

118 Bilindiği üzere bu eser İsmail Cerrahoğlu'nun 1960 yılında takdim ettiği doktora tezinden ibaret olup Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları arasında 1968'de neşredilmiştir. Eser önsöz, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tefsir-tevil kelimelerinin anlamları üzerinde durulmuştur. Birinci bölüm "Hz. Peygamberin Tefsiri", ikinci bölüm ➡

amacı, müellifin de önsözde açıkça ifade ettiği üzere, ilahiyat tedrisatı yapan kitlenin tefsir usulüyle ilgili bilgi ihtiyacını karşılayacak bir eserin mevcut olmamasının tevlit ettiği boşluğu doldurmaktır. (2) Bu eser kendisinden sonraki müellefat üzerinde büyük tesir icra etmiştir. Nitekim sonraki eserlerde Cerrahoğlu'nun Kur'an tarihi-Kur'an ilimleri-Tefsir Tarihi şeklindeki tasnifi esas alınmış ve bu noktada paradigmal bir dönüşüm görülmemiştir. Dolayısıyla bu eser, sonraki tefsir usulü çalışmalarının paradigmasını belirleyen eser olma gibi bir ayrıcalığa sahiptir ve bu durum eserin en önemli özelliği olarak kaydedilmelidir. (3) Eserin çatısı Zerkeşî'nin *el-Burhân*'ı ve Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı ile M. Tayyip Okiç'in ders notlarından hareketle kurulmuş, boşluklar ise Zürkânî'nin *Menâhilü'l-irfân*'ı ve özellikle de Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'undan doldurulmuştur. Nitekim asrımızdaki tefsir hareketleriyle ilgili verdiği bilgilerin İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü* isimli eserinin ilk baskısının 291-312 sayfaları arasının özet bir naklinden ibaret olduğunu belirten Mehmed Sofuoğlu'nun, Cerrahoğlu'nun bu konudaki asıl kaynağının da Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'u olduğunu belirtmiş olması bu yargıyı teyit etmektedir.¹¹⁹ Ancak boşluklar doldurulurken *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'daki bilgilerin sıhhatinin yeterince sorgulanamamış olması, bazı hatalı değerlendirmelerin olduğu gibi aktarılması şeklinde olumsuz bir sonucu tevlit etmiştir. Nitekim İsrailiyât ile ilgili verilen bilgilerde Zehebî'nin değerlendirmelerinin sorgulanmadan alınması böyle bir olumsuzluğa yol açmış gözükmektedir. Cerrahoğlu'nun Zehebî'nin paradigmasını esas almış olması, esas itibarıyla onun tefsir tarihine bakışının eksik ve kusurlu olması gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Zira Cündioğlu'nun da ifade ettiği gibi temelleri İ. Goldziher tarafından atılan, M. H. ez-Zehbî tarafından İslam dünyasına taşınan ve Cerrahoğlu tarafından sorgusuz sualsiz sahiplenilen bu tasavvurda tefsir geleneğinin Osmanlı dönemini de içine alan uzun bir kesiti ademe mahkum edilmiş; tefsir mirası yapısal bütünlükten ve kronolojik süreklilikten yoksun bir biçimde takdim edilmiştir.¹²⁰

“Sahabe Tefsiri”, üçüncü bölüm “Tâbiûn ve Tebau't-Tâbiîn'in Tefsiri”, dördüncü bölüm ise “Kitâb Halinde yazıldığı Söylenen Tefsirler İle, Zamanımıza İntikal Edenler” başlıklarını taşımaktadır. Sahabe tefsirin işlendiği ikinci bölümün altbaşlıklarında nüzül sebepleri, Kur'ânı Kerim'e nokta ve hareke konması, kıraat ve yedi harf, isrâiliyât, umûm-husûs, nâsih-mensûh konularında da bilgi verilmiştir. Dolayısıyla eser tefsir tarihiyle sınırlı olmayıp bazı Kur'an ilimleriyle ilgili izah ve açıklamaları da içermektedir.

119 Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, İstanbul 1981, s. 377 (83 no'lu dipnot kaydı).

120 Cündioğlu'nun tefsir tarihi tasavvuru ve yazımı bağlamında Goldziher-Zehbî-Cerrahoğlu çizgisine yönelik eleştirisi için bkz. Dücan Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası' -Bir Histogra k Eleştirisi Denemesi-”, *İslâmiyât* (1999), c. 2, sy. 4, s. 51-73.

7. Mehmed Sofuoğlu: *Tefsire Giriş*

Müellifin önsözde de belirttiği üzere bu eserin esasını, Sofuoğlu'nun 1960-1961 öğretim yılında İstanbul İslam Enstitüsü Tefsir derslerinde takip edilmek üzere hazırladığı ders notları oluşturmaktadır. Bu ders notları 1971-1972 öğretim yılı başında tekrar gözden geçirilmiş, ancak nihâi şeklini bazı ilavelerle yeniden basımının yapıldığı 1981 (İstanbul) baskısıyla almıştır. Bu son baskıda, aradaki zaman dilimi içerisinde kaleme alınan M. Tayyip Okiç'in ve İsmail Cerrahoğlu'nun eserlerinden de yararlanma yoluna gidilmiştir.

Bu eserle ilgili olarak şu temel özelliklerden bahsedilebilir: (1) Müellif eserin ana kaynaklarının Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı, Zürkânî'nin *Menâhilü'l-irfân*'ı, Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'u ve Kâsimî'nin *Mehâsinü't-te'vîl*'i olarak verse de,¹²¹ bu kaynaklar içerisinde daha ziyade *Menâhilü'l-irfân*'dan istifade yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. Nitekim iki eserin münderecatı arasında yapılabilecek bir karşılaştırma bu tespiti teyit edecektir. Şöyle ki, Sofuoğlu'nun eserinde açtığı "Kur'an hidayet ve i'câz kitabıdır", "Kur'an kâinatla faydalanmayı teşvik eder", "tedvin edilmiş bir ilim olarak ulûmu'l-Kur'ân" şeklindeki başlıklar altında verilen bilgiler *Menâhil*'deki bilgilerin motamot tercümesinden ibarettir.¹²² Kimi yerde *Menâhil*'de geçen bilgilerin başlıklandırmasına gidilmiştir. Sözelimi "ulûmu'l-Kur'ân'ın fâidesi" başlığı altında Zürkânî'nin "*ve-fâidetü hâzâ'l-ilm*" ibaresinin devamında zikrettiği faideleri Sofuoğlu üç madde halinde sıralamıştır.¹²³ Yine Sofuoğlu'nun "bütününe ve cüzlerine Kur'an denmesi" başlığı altında aktardığı izahat Zürkânî'nin "*itlâku'l-Kur'ân alâ'l-küll ve alâ eb'âdih*" başlığı altında aktardığı bilgilerin tercümesinden ibarettir.¹²⁴ Sofuoğlu'nun "Mekkî ve Medenî bilgisine ulaştırarak yollar" başlığı altında aktardığı bilgiler de Zürkânî'nin "*et-tarîku'l-mûsiletü ilâ ma'rifeti'l-Mekkî ve'l-Medenî*" başlığı altında aktardığı bilgilerin tam bir tercümesinden ibarettir.¹²⁵ Özetle şunu söyleyebiliriz ki Sofuoğlu çoğu durumda ele aldığı konunun iskeletini Zürkânî'nin *Menâhil*'inden tercüme yoluyla oluşturmuş, sair kaynaklardaki bilgileri bunlar üzerine monte etmiştir. Ancak iskelet bilgileri oluştururken çoğu durumda kaynak gösterme yoluna gitmemiştir.¹²⁶ Zürkânî'de geçen konular arası bağlantı cümlelerini dahi tercüme etme yoluna gitmiş olması Sofuoğlu'nun bu tercüme işini hangi boyutlara taşıdığını

121 Mehmed Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. XIX.

122 Karşılaştırma için bkz. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, yy. ts./Kahire 1362/1943, c. 1, s. 17-18, 20; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 3-5.

123 Bkz. Zürkânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 20-21; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 5.

124 Bkz. Zürkânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 15-16; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 9.

125 Bkz. Zürkânî, *a.g.e.*, c. 1, s. 189; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 80-81.

126 Bu genel tavrının aksine Sofuoğlu'nun kaynağının Zürkânî olduğuna işaret ettiği yerler de vardır. Bkz. Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 2, 247, 251.

göstermesi bakımından kayda değerdir.¹²⁷ Sofuoğlu'nun bu tarz blok alıntıları *Menâhil*'le sınırlı değildir. Nitekim kendisinin de belirttiği üzere “ayetler ve sûreler arasındaki tenâsüb ve insicâm” bahsi altında verdiği bilgiler *Hak Dini Kur'an Dili*'nin birinci cildinin 46-49 sayfaları arasından sadeleştirme ve özetleme yapılarak tedarik edilmiş;¹²⁸ batılı âlimlerin Kur'an'ı methedici nitelikteki değerlendirmeleri Ömer Rıza Doğrul'un *Kur'an Nedir* adlı eserinden özetlenmiş;¹²⁹ “muhkem ve müteşâbih bahsinin Kur'an'ın tefsiri bakımından önemi” başlığı altındaki bilgiler Ö. Rıza Doğrul'un *Tanrı Buyruğu*, Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* ve Hasan Basri Çantay'ın meâlinden harmanlama yoluyla oluşturmuştur.¹³⁰ (2) Sofuoğlu'nun ikinci bölüm altında aktardığı bilgiler bir tefsir ve anlama faaliyetinin sağlıklı sonuçlar verebilmesi için dikkate alınması gereken önemli usul ilkelerini derli toplu bir biçimde vermesi bakımından önem arz etmektedir. Zira Sofuoğlu bu bölüm altında daha ziyâde İbn Teymiyye ve Şâtîbî'nin Kur'an'ı anlamının temel parametreleri olarak zikrettikleri şu ilkelere işaret etmiştir: (i) Seleften sahih olarak nakledilen ihtilafların çoğu zıtlaşma ve muhalefet ihtilafı olmayıp tenevvü ihtilafıdır. (ii) Arap dili üzere yürümeksizin Kur'an'dan istinbat edilen her mana hiçbir surette Kur'an ilimlerinden olamaz. (iii) Şeriatın ümmîdir, dolayısıyla onu anlamakta ümmîlerin bilgilerine uymak zorunluluk arzeder. (iv) Kur'an'daki hükümlerin çoğu küllîdir, bu yüzden Kur'an'dan hüküm çıkarmada Sünnet'e ihtiyaç vardır. (v) Şer'i deliller sahih aklın hükümlerine zıd ve aykırı olamaz.¹³¹ (3) Tefsir tarihi aktarılırken “Türk müfessirleri ve tefsirleri” başlığı altında Ebü'l-Leys es-Semerkindî'den Ömer Nasuhi Bilmen'e kadar pek çok müfessir ve tefsirinin kaydedilmiş olması eseri farklı kılan yönlerdendir. Bu noktada Zemahşerî ve Neseffî'nin Türk müfessirlere dâhil edilmiş olması manidardır.¹³²

8. Abdurrahman Çetin: Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi

İlk baskısı Haziran 1982'de (Dergah Yayınları), ikinci baskısı ise Aralık 2012'de (Dergah) gerçekleştirilen bu eser üç bölümden oluşmaktadır: “Kur'an-ı Kerim Tarihi” başlığını taşıyan ilk bölümde önce Kur'an, vahiy, âyet ve sûre kavramları üzerinde durulmuş, sonrasında da Kur'an'ın ezberlenmesi, yazılması, toplanması, çoğaltılması ve Kur'an-ı Kerim öğretim tarihi konuları incelenmiştir. “Kur'an-ı Kerim'in Özellikleri” başlığını taşıyan ikinci bölümde

127 Sözelimi Zürcânî'nin “*Müteşâbihu's-sıfât*” başlığına girişteki “*arafnâ enne'l-müteşâbihâti tecma'u elvânen muhtelifeten*” şeklindeki bağlantı cümlesini Sofuoğlu “müteşâbih'in birçok çeşitleri topladığını öğrendik” şeklinde aynıyla tercüme etmeyi tercih etmiştir. Bkz. Zürcânî, *a.g.e.*, c. 2, s. 182; Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 159.

128 Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

129 Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 137.

130 Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 165.

131 Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 196 vd.

132 Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 360-376.

Kur'an'ın dili, yazısı, kıraati, okuma adabı ve eşsizliği konuları ele alınmış; ayrıca Kur'an-ı Kerim ve diğer mukaddes kitaplar arasında bir karşılaştırmaya gidilmiştir. "Kur'an İlimleri" adını taşıyan üçüncü bölümde ise Kur'an ilimlerinin tarihçesi verilmiş, akabinde de yirmi dört alt başlık altında bu ilimler teker teker ele alınarak tanıtılmış ve ilgili müellefat zikredilmiştir.

Eserin ikinci baskısında yeni çalışmalara atıflarda bulunulmuş, çalışmanın ana iskeleti korunmakla birlikte içerik zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Nitekim müellif ikinci baskının önsözünde bu hususa şöyle işaret etmektedir: "İlk baskısı 1982 yılında yapılan, mevcudu yıllar önce tükenen ve kendisinden sonraki birçok çalışmanın bibliyografyasında yer bulan bu eserimizi gözden geçirip birtakım ilavelerle yeniden yayımlamış bulunuyoruz."¹³³

İsminin de delalet ettiği üzere Kur'an tarihi ve Kur'an ilimleri konularını ele alan, dolayısıyla tefsir tarihi konularını içermeyen bu eser, konuları derli toplu bir biçimde sunması, ilgili tartışmaları özet bir biçimde aktarıp değerlendirmeye tabi tutması, konuyla alakalı literatürü zikretmesi gibi hususlarla temayüz etmektedir. Kıraat alanındaki araştırmalarıyla tanınan bir müellifin kaleminden çıkmış olması sebebiyle eserde kıraat alanını ilgilendiren konularda sair eserlere göre daha yetkin değerlendirmelere gidilmiş olduğu da görülmektedir.

9. Suat Yıldırım: *Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş*

Ensar Neşriyat tarafından gerçekleştirilen ilk baskısı 1983 yılında, ikinci baskısı ise 1985 yılında gerçekleştirilen iki yüz kırk sayfalık bu eserin ilerleyen baskılarında isminin başına "anahatlarıyla" kaydı eklenmiştir. Eser şu beş bölümden oluşmaktadır: Kur'an-ı Kerim'in mahiyeti (vahiy), Kur'an-ı Kerim'in nüzûlü ve metninin intikali, Kur'an ilimleri, Kur'an-ı Kerim'in üslubu, Kur'an'ın i'câzı.

Eserin ana özellikleri olarak şunlar söylenebilir: (1) Eserin içeriğinin oluşturulmasında Zerkeşi'nin *el-Burhân*'ı ile Zürkânî'nin *Menâhilü'l-irfân*'ı ve Subhî Sâlih'in *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*'ı esas alınmış, *Risâle-i Nûr* külliyyatından da istifade yoluna gidilmiştir. (2) Eserde ele alınan en ağırlıklı konunun Kur'an'ın icâzı konusu olduğu söylenebilir. Zira bu konu eserin beşinci bölümünde müstakil olarak ve doğrudan işlenmiş olmasının yanı sıra "Kur'an-ı Kerîmin üslubu" başlığını taşıyan dördüncü bölümde de dolaylı olarak işlenmiştir. Bu iki bölümün işlenişinde daha ziyade *Risâle-i Nûr* külliyyatından yararlanıldığı görülmektedir. (3) Eserde ilmi/bilimselci tefsir anlayışı kapsamında değerlendirilecek pek çok izah göze çarpmaktadır. Kur'an'ın modern keşifleri haber vermesinin onu mucize kılan özelliklerden biri olarak değerlendirilmesinin yanı sıra Kur'an'da astronomi, fizik, jeoloji, botanik, genetik, dak-

133 Abdurrahman Çetin, *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi*, İstanbul 2012, s. 6.

tiloskopi (parmak izi bilimi), biyoloji ve hıfzıssıhhaya (koruyucu hekimlik) işarete bulunulduğunun örneklerle gösterilmeye çalışılması, ilmî tefsir anlayışının esere hâkim olduğunun delilleri olarak gösterilebilir.¹³⁴ Kur'an'da, ilk muhatapların anlamadığı ve onlar için gayb olma vasfını taşıyan bölümlerin bulunduğu şekilde ilginç değerlendirmelere gidilmiş olması, bu hâkimiyetin hangi boyutlarda olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹³⁵ (4) Kur'an ilimleri ismini taşımakla birlikte bu ilimlerden yalnızca esbâb-ı nüzûl, âyetler arasındaki insicam, nesh, Kur'an kıssaları, hurûf-i mukataa, Kur'an'ın müşki-latı konularının ele alınmış olması da dikkat çekicidir.

10. Ali Turgut: *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*

Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı tarafından yayımlanan (İstanbul 1991) ve üç yüz altmış sayfadan ibaret olan bu eser giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. "Tefsir usulü kaynakları" başlığını taşıyan ilk bölümde tefsir usulüne dair kaleme alınmış eserler tatad edilmiş ve bu bölüm müsteşriklerin Kur'an'la ilgili çalışmalarıyla bitirilmiştir. "Kur'an tarihi" adını taşıyan ikinci bölümde vahiy konusu ele alınmış, âyet ve sûreleri ilgilendiren hususlara değinilmiş ve Kur'an'ın tespiti başlığı altında Kur'an'ın cem'i, istinsahı, yedi harf ve kıraatler konuları ele alınmıştır. "Konulu tefsir usûlü çalışmaları" başlığını taşıyan üçüncü bölümde Kur'ânî ilimler sırasıyla tanıtılmıştır. "Tefsir tarihi" adını taşıyan dördüncü ve son bölümde ise tefsir tarihi başlangıçtan günümüze muhtelif safhaları ve tefsir çeşitleri itibariyle ele alınmıştır.

Bu çalışmayı ayrıcalıklı kılan iki özellikten bahsedilebilir: (1) Geçmişten günümüze kadar tefsir usulüne/ulûmu'l-Kur'an'a dair kaleme alınmış eserleri asır asır ele alıp haklarında kısa da olsa bilgiler vermesi. (2) Muhtelif Kur'ân ilimleri hakkında kaleme alınmış matbu-mahtut eserleri zikretmesi, bazılarının tanıtımını yapması. Nitekim resmu'l-Mushaf'a dair otuz yedi, tecvide dair otuz bir, kıraate dair kırk iki, esbâbü'n-nüzûl'e dair on iki, nasih-mensûha dair elli yedi, muhkem-müteşabih'e dair yirmi üç eserin tatad edilmiş olması bu çalışmada konuyla ilgili eserlerin zikrine verilen önemi göstermesi bakımından kayda değerdir.

11. Muhsin Demirci: *Tefsir Usûlü ve Tarihi/Tefsir Usûlü*

İlk baskısını Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları arasında 1998'de yapan bu eser Kur'an tarihi-Tefsir usulü-Tefsir tarihi bölümlerinden oluşmaktadır. İlk bölümde vahiy, Kur'an'ın tespiti, cem'i ve istinsahı, istinsah sonrası mushaf çalışmaları ve kıraat konuları ele alınmıştır. Tefsir usulü bölümünde önce tefsir, usul, tevil ve tercüme kavramları ele alınmış, akabinde Kur'an ilimlerinin doğuşu ve tedvininden bahsedilerek on beş

¹³⁴ Suat Yıldırım, *Kur'an-ı Kerim ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 204-212.

¹³⁵ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 212.

Kur'an ilminin tanıtımına geçilmiştir. Tefsir tarihi bölümünde ise doğuşundan günümüze tefsir tarihinin bir özeti yapılmış, gelenekte varlık gösteren tefsir çeşitleri üzerinde durulmuştur.

Bilahare Tefsir Usûlü adı altında yayın hayatına devam etmiş olan bu eserde, tefsir tarihiyle ilgili bölümlere yer verilmemiş, bu yöndeki bilgiler müstakil bir kitapta ele alınmıştır. Şimdiye kadar yirmi altı baskı yapmış olmasının da gösterdiği üzere tefsir usulüne dair çalışmalar içerisinde hayli ilgi görmüş olan bu eser "Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları" başlığını taşıyan bir giriş ile bunun ardından gelen şu bölümleri içermektedir: (1) Kur'ân'ın Nüzûlü ve Metinleşme Süreci. Bu bölüm şu alt başlıkları içerir: Genel olarak vahiy, Kur'an vahyi, Kur'an'ın metinleşmesiyle ilgili faaliyetler, Kur'an'ın okunması. (2) Kur'an İlimleri. Bu bölüm şu alt başlıkları içerir: Kur'an'ın lafzıyla ilgili ilimler, Kur'an'ın anlamıyla ilgili ilimler, tarih içerikli ilimler. (3) Kur'ân'ı Anlama ve Yorumlama Yöntemi. Bu bölüm "Kur'ân'ı anlamak" ve "Kur'ân'ı yorumlamak" şeklinde iki alt başlığı içerir.

Genel olarak içeriğini bu şekilde özetleyebileceğimiz eseri ayrıcalıklı kılan nitelikleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür: (1) Eserin girişinde geçmişte ve günümüzde Türkçe ve diğer dillerde kaleme alınan müstakil tefsir usulü/ulümü'l-Kur'an çalışmaları ile bir bölümünü bu konularla ilgili bilgilere tahsis etmiş olan eserler "asli kaynaklar" ve "tali kaynaklar" şeklinde iki başlık altında ele alınmış, bu eserlerle ilgili kısa tanıtıcı bilgiler verilmiştir.¹³⁶ (2) Kur'an ilimlerinin kendi içinde "lafızla ilgili ilimler", "anlamla ilgili ilimler" ve "tarihle ilgili ilimler" şeklinde üçlü bir taksime tabi tutulması önemlidir. Mübhemâtü'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir ilimlerinin lafızla ilgili ilimler dâhilinde, i'cazu'l-Kur'ân ile fezâilu'l-Kur'ân ilimlerinin ise anlamla ilgili ilimler dâhilinde değerlendirilmiş olması gibi bazı sorunlar bir yana bırakılırsa, böyle bir taksime gidilmiş olması bu çalışmayı ayrıcalıklı kılmaktadır. (3) Eseri esas ayrıcalıklı kılan husus kanaatimce şudur: Eserde anlama ve yorumlama olgularının mahiyetleri tahlil edilmiş, yorumun öznellikte muttasıf oluşu üzerinde durulmuş, bunun da ötesinde Kur'an'ı sahih bir biçimde anlayabilmek için göz ardı edilmemesi gereken hususlara işaret edilmiştir. Bu yönüyle eser Kur'an'ı anlamaya ilişkin bir usul oluşturma çabasını yansıtmaktadır. Bilindiği üzere son yıllarda tefsir usulü çalışmalarının bir usul içermediği, Kur'an'la ilgili muhtelif malumat türlerini derlemenin ötesine geçmediği yönünde eleştiriler sıklıkla dillendirilir olmaya başladı. İşte bu eserin "Kur'ân'ı anlama ve yorumlama yöntemi" başlıklı üçüncü bölümü, böyle bir eksikliği giderme çabasının bir sonucu olması itibarıyla önem arz etmektedir.¹³⁷ (4) Eserde önerilen anlama

¹³⁶ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İstanbul 2007, s. 24-46.

¹³⁷ Bu yöndeki bilgi ve değerlendirmeler dördüncü baskısından itibaren esere ilave edilmiştir.

Nitekim Demirci dördüncü baskının önsözünde bu duruma şöyle işaret etmektedir: "Şahsi ➡

yöntemi ve bu yöntemin ana parametreleri incelendiğinde, Şâtıbî'nin *el-Muvâfakât*'ında önerdiği anlama modelinin esas alındığı anlaşılmaktadır. Zira Kur'an'ın Arabiliğinin ifade ettiği anlam, ilk muhatap kitlenin ümmîlerden oluşması sebebiyle şeriatin de ümmî bir nitelik arzettiği gibi hususlara işaret edilmesi ve makâsîd merkezli bir okumanın önerilmesi Şâtıbî'nin önerdiği anlama modelini işaretlemektedir.

12. Halis Albayrak: *Tefsir Usûlü (Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler)*

Şule yayımları arasında çıkan (İstanbul 1998, 2011) ve yüz yetmiş dokuz sayfadan ibaret olan bu eser önsöz, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde vahiy geleneğine kısa bir atfı nazarda bulunulmuş, Tevrat ve İncil hakkında özet bilgiler verilmiştir. "Kur'an hakkında" başlığını taşıyan birinci bölümde Kur'an tarihi özetlenmiş, Kur'an'ın gerek metin gerekse muhteva yönünden tanıtımı yapılmıştır. "Tefsir tarihi" başlıklı ikinci bölümde on altı başlık altında tefsir türleri hakkında özet bilgiler verilmiştir. "Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması" başlığını taşıyan üçüncü bölümde önce "anlama" eyleminin esas alması gereken şartlara ve anlamının hangi aşamalarda gerçekleştiğine işaret edilmiş, akabinde de Kur'an'ı anlamada takip edilecek yöntemin dikkate alınması gereken araştırma alanları ele alınmıştır. Bu bölüm Kur'an'ı anlama ve yorumlamada öznellik sorunun nerelerden kaynaklandığının izahıyla sonlandırılmıştır. "Kur'an İlimleri, Tefsir ve Tefsir Usûlü İle İlgili Kavramlar" başlığını taşıyan son bölümde ise Kur'an ilimleri olarak bilinen bilgi türleri hakkında tanıtıcı özlü bilgiler verilmiştir.

Müellifin de açıkça ifade ettiği üzere konularla ilgili genel bilgilerin son derece özet bir biçimde verildiği ve problematik alanlara ve konulara pek girilmediği gözlemlenen bu eseri farklı kılan üç özellikten bahsedilebilir. (1) Eserde Kur'an'ın tanıtımı yalnızca metinsel özellikler yönüyle değil, muhteva yönüyle de yapılmıştır. Nitekim "İsimleri çerçevesinde Kur'an" ve "Kur'an'ın temel mevzuları" şeklindeki alt başlıklar böyle bir tanıtımı amaçlamaktadır. (2) Kur'an'ı anlama ve yorumlamaya ilişkin yöntem önerisinde bulunulmuş ve bu yöntemin temel parametrelerine işaret edilmiştir. (3) Alanla ilgili diğer eserlerde görülen Kur'an tarihi-Kur'an ilimleri-Tefsir tarihi şeklindeki bölüm sıralamasına riayet edilmemiş, Tefsir tarihi, Kur'an ilimlerinden önce ele alınmıştır.

13. Ali Eroğlu: *Kur'ân Tarihi ve Kur'ân İlimleri Üzerine*

Ekev Yayınevi tarafından 2002'de (Erzurum) yayınlanan iki yüz yetmiş yedi sayfalık bu eser, bir önsöz ve iki bölümden oluşmaktadır. Önsözde eserin kaleme alınış amacına değinilmiş ve muhtevası tanıtılmıştır. "Kur'ân Tarihi"

kanaatime göre bu kitabı dördüncü baskıya hazırlarken yaptığım en önemli iş, Tefsir Usûlünün omurgasını teşkil edecek olan "Kur'an'ın anlaşılmasını sağlayıcı bir yöntem önerisi" ile okuyucunun karşısına çıkmak olmuştur. Bkz. Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 16.

başlığını taşıyan birinci bölümde Kur'an'ın metinleşme tarihi ele alınmış; ilave olarak vahiy, Mekki-Medenî, yedi harf ve kıraat konuları incelenmiştir. "Kur'an İlimleri" başlığını taşıyan ikinci bölümde nüzül sebeplerinden başlayarak on üç konu ele alınmıştır.

Eserin temel özellikleri olarak şunları söyleyebiliriz: (1) Önsözünde müellifin de işaret ettiği üzere bu çalışma bir ders kitabı olarak hazırlanmıştır. (2) Kur'an ilimlerinin bazıları, faydadan hali oldukları gerekçesiyle ele alınmamıştır. (3) Kur'an ilimleriyle ilgili bölümde "şiirle İstişhâd" olgusunun müstakil bir başlık altında ele alınmış olması özgün sayılabilir. (4) Tefsir tarihi konuları ele alınmamıştır. (5) Süleyman Tülücü'nün de ifade ettiği üzere kimi yerde eleştirel bir yaklaşım kendini göstermektedir.¹³⁸

14. Mehmet Paçacı: *Kur'an'a Giriş*

İSAM Yayınları tarafından 2006 yılında yayımlanan (İstanbul) ve yüz altmış altı sayfadan ibaret olan bu eser bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Arabistan'ın Kur'an'ın nüzülü öncesi tarihi ile Arap yarımadasındaki dinî durum ele alınmıştır. "Kur'an'ın İniş Süreci" başlıklı birinci bölümde Mekke ve Medine dönemlerinde Kur'an'ın hangi konulara ağırlık verdiği ve toplumda ne gibi bir değişim gerçekleştirdiğinden bahsedilmiş, akabinde de Kur'an'ın metinleşme tarihi muhtelif evreleriyle özet bir biçimde işlenmiştir. "Kur'an'ın Ana Konuları" başlığını taşıyan ikinci bölümde Kur'an'ın inanç, ahlak, muamelat ve ibadâtla ilgili temel öğretileri üzerinde durulmuştur. "Kur'an Bilimleri" başlığını taşıyan üçüncü bölümde yirmi beş alt başlık dâhilinde hem Kur'an'ı tanıtıcı bilgiler verilmiş, hem de sebep-i nüzül, nâsih-mensûh gibi Kur'an ilimleri hakkında özet malumatlar aktarılmıştır. "Kur'an'ın Açıklanması ve Yorumlanması" başlıklı dördüncü bölümde esas olarak tefsirin mahiyeti ve malzemesi¹³⁹ ile yorum/tevil etkinliğinin mahiyetinden bahsedilmiştir. "Kur'an'ın Tercümesi" başlığını taşıyan beşinci ve son bölümde ise Kur'an tercümelerinin tarihi özet olarak verilmiş, akabinde de Osmanlı-Cumhuriyet dönemi Türkçe tercümelemler ile Batıda yapılmış tercümelemlerden bahsedilmiştir. Bu bölüm Batı'daki Kur'an çalışmaları hakkında verilen bilgi ile sonlandırılmıştır. Eserin sonunda iki ek bulunmaktadır. İlki tefsir ala-

138 Süleyman Tülücü, "Kitap Tanıtımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 22, Erzurum (2004), s. 326-327.

139 Müellife göre tefsir "Tarihin belli bir döneminde ve belli bir ilk muhatap kitleye hitap etmiş olan Kur'an'ı doğru anlayabilmek için gerekli olan nüzül ortamına dair bağlamsal bilgiler ile ilahî hitabı yeniden buluşturmayı ve bu yolla âyetlerin ilk söylendikleri anda içerdikleri anlamlara ulaşmayı amaçlayan" (bkz. Mehmet Paçacı, *Kur'an'a Giriş*, İstanbul 2006, s. 109) bir ilim olarak tarif edilmiştir ki -müellifin de açıkça referansta bulunduğu üzere- bu tefsir tanımı İslam tefsir geleneğinde İmam Mâtürîdî ile anılmaktadır. Bu durumda tefsirin malzemesi de "vahiylere tarihsel bağlamlarını aktaran rivayetler" ile "dilbilimsel bilgiler"le sınırlı olmaktadır. Bkz. Paçacı, *a.g.e.*, s. 109-112.

nıyla ilgili tavsiye edilen bazı kitapların listesini, ikincisi ise Kur'an ve tefsirle ilgili bazı kavramların açıklamalarını içermektedir.

Eserin temel özellikleri olarak şunlardan bahsedilebilir: (1) Diğer müellefatta değinilmeyen konuların ele alındığı görülmektedir. Nitekim Kur'an bilimleri altında "Kur'an'ın Allah merkezli dili" gibi bir Kur'anî üslup özelliğine yer verilmiş olması buna örnek gösterilebilir. (2) Eserin bazı orijinal tespitleri içerdiği söylenebilir. Nitekim "Kur'an'ın açıklanması ve yorumlanması" başlıklı dördüncü bölümde tefsir-tevil etkinliğinin mahiyeti ve alanları itibarıyla geçmiş ile günümüz arasında karşılaştırmada bulunulurken orijinal tespitlere gidilmiştir. Anılan tespitler özetle şöyledir: Geçmişte/gelenekte tefsir, ayetlerin nazil oldukları ortam itibarıyla taşıdıkları çekirdek anlamı tespit etmekle ilgilenirken bu çekirdek manayı esas alarak normatif izahlar yapma görevi fıkıh ve kelama aitti. Bu yönüyle tefsir anılan disiplinlerin tedarikçisi idi ve disiplinler arasında koordineli bir çalışma mevcuttu. Modern döneme gelince, bir taraftan tefsir ile fıkıh ve kelim gibi disiplinler arasında gelenekte görülen bu koordineli ilişki bozulurken diğer taraftan bazı disiplinler işlevsiz kaldı, bazıları ise aşırı misyon üstlenir hale geldi. Sözelimi bu süreçte fıkıh uygulama alanını yitirdi ve işlevsiz kalırken, tefsir ise fıkıh ve kelamın misyonunu da üstlenir hale geldi.¹⁴⁰ (3) Kur'an ilimleriyle ilgili tanıtıcı bilgiler verilirken, başlıklarda bazı Kur'an ilimleri geleneksel kavramlarla değil de ifade ettikleri anlamlarla karşılanmaya çalışılmıştır. Sözelimi "nesih" yerine "yeni şartlarda yeni hükümler", "müskilü'l-Kur'an" yerine "anlamada güçlük çekilen ifadeler" gibi ibareler kullanılması buna örnektir. (4) Bazı bölümlerin başlıkları ile alt başlıkları arasında bir uyum bulunmamaktadır. Sözelimi Kur'an'ın açıklanması ve yorumlanmasının mevzubahis edildiği dördüncü bölüm altında Kur'an'ın tefsir ve teviliyle ilgisi bulunmayan "mushafa dokunmada temizlik şartı", "ücretle Kur'an okunması ve öğretilmesi", "Kur'an'la tedavi" gibi hususlara yer verilmiş olması bu uyumsuzluğa örnek gösterilebilir. (5) Eserde nadiren de olsa bazı atıf hataları bulunmaktadır. Sözelimi Osman Mushaflarından istinsah edilen mushaflardan günümüze intikal edenlerle ilgili verilen bilginin kaynağı "bkz. Tayyar Altıkulaç, "Mushaf", *DİA*, XXXI, 384 vd." olarak gösterilmiştir. Burada hem müellif ismi, hem de sayfa numarası hatalıdır. Zira anılan maddenin müellifi M. Emin Maşalı'dır; söz konusu bilginin geçtiği sayfalar ise 384 vd. değil 246-247 olmalıdır.

Buraya kadar Cumhuriyet döneminde kaleme alınan çalışmalardan on dört eseri içerik itibarıyla tanıtmaya çalıştık ve ana özelliklerinin tespitine çalıştık. Tefsir usulüne dair eserlerin tamamını bu şekilde tanıtmaya çalışma-

140 Bkz. Paçacı, *a.g.e.*, s. 131-132. Müellif bu yöndeki değerlendirmelerini ilk olarak "Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsir'e Ne Oldu" isimli makalesinde (*İslâmiyât*, V/4, 2003) dile getirmiştir.

nın, yazının hacmini, bir makalenin sınırlarının ötesine taşıyacağı muhakkaktır. Bu sebeple şu eserlere ismen atıfta bulunmakla yetineceğiz: (1) Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar)*, Kayseri 1992.¹⁴¹ (2) Yakup Çiçek, *Tefsir Usulü*, Sofya 1995. (3) Mehmet Soysaldı, *Nüzulünden Günümüze Kuran İlimleri ve Tarihi*, Elazığ 1996. (4) Ömer Dumlu, *Kur'an Tefsirinde Yöntem*, İzmir 1998. (5) İbrahim Çelik, *Tefsir Usulü ve Tarihi: Kur'an Yorum Bilimi*, Bursa 2000. (6) Mehmet Çalışkan, *Tefsir Bilgileri (Kur'an Tarihi-Kur'an İlimleri-Tefsir Tarihi)*, Adana 2005. (7) Veli Kayhan, *Kur'ân'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Bursa 2007. (8) Murat Sülün, *Kur'ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi*, İstanbul 2007. (9) Hidayet Zentürk, *Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usulü*, İstanbul 2012. (10) Muhammed Vehbi Dereli, *Kur'an Muhtevası ve Yorumu*, Ankara 2011. (11) Ömer Çelik, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, İstanbul 2012. (12) *Tefsir El Kitabı* (ed. Mehmet Akif Koç), Ankara 2012.¹⁴²

Bu arada M. Şerefettin Yaltkaya'nın, *Târîh-i Kur'ân-ı Kerîm'i*, Sadreddin Gümüş'ün, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları* (İstanbul 1990), İsmet Ersöz'ün, *Kur'an Tarihi: Kur'an-ı Kerim'in İndirilişi ve Bugüne Gelişi* (İstanbul 1996) isimli eserleri gibi bazı çalışmalarda da tefsir usulü kitaplarının münderecatını oluşturan kimi konuların ele alındığını söylemek gerekir.

Son olarak tefsir usulü kapsamına giren konuların bazıları hakkında kaleme alınmış müstakil eserler ile yalnızca Kur'an'ı anlama yöntemini mevzubahis edinen eserlerin varlığına da işaret etmek gerekir. Bu bağlamda anılan türdeki eserlerden üçünü özellikle zikretmenin gereğine inaniyorum. Bunlardan ilki M. Sait Şimşek'in *Kur'an'da İki Mesele (Müteşâbih-Nesh)* isimli eseridir. Selam yayınevi tarafından 1987 (Konya) yılında basımı gerçekleştirilen yüz yirmi beş sayfalık bu eser, isminin de işaret ettiği üzere, Kur'an ilimlerinin problematik alanları arasında yer alan müteşâbihlik ve nesh meselelerini ele almaktadır. Her ne kadar M. Sait Şimşek'in müteşâbih meselesiyle ilgili değerlendirmelerinde selefi bir bakış kendini hissettirse de, konuyla ilgili olarak geçmişte serdedilen izahları toplu bir biçimde ele alması ve bunları eleştirel bir yaklaşımla değerlendirmeye tabi tutması, bu eseri, en azından kaleme alındığı dönem itibariyle "farklı bakış açısına sahip bir eser" olarak tavsif

141 Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde okutulmakta olan Uygulamalı Tefsir Usulü ders notlarının kitaplaştırılmasıyla vücuda gelmiştir. Eserin isminde geçmekte olan "uygulamalı" lafzından kasıt, konuların misaller eşliğinde işlenmesidir. Bkz. M. Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, Kayseri 1992, s. VIII.

142 Editörlüğünü Mehmet Akif Koç'un yaptığı ve Mesut Okumuş, Zekeriya Pak, Fethi Ahmet Polat, Mehmet Ünal, Mahmut Ay tarafından kaleme alınan bu eserde tefsir usulü kitaplarının münderecatını oluşturan başlıklara tefsirin güncel sorunları, Osmanlı geleneğinde tefsir faaliyetleri gibi yeni başlıklar da eklenmiştir.

etmeyi mümkün kılmaktadır.¹⁴³ Nesh meselesiyle ilgili değerlendirmelerinde ise Şimşek neshin pek çok sorunsalı tazammun eden bir mesele olduğunu göstermeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle kitap, bazı meseleler üzerinden Kur'an ilimlerinin eleştirisini yapan bir eser olma vasfını taşımaktadır. Maalesef sonraki eserlerde bu eleştirel yaklaşım göz ardı edilmiş, geleneksel kabuller, gerçeklikleri ve tutarlılıkları sorgulanmadan aynıyla tekrar edilmiştir. Usule dair bunca eser içerisinde ulûmu'l-Kur'an eleştirisi yapan bir eserin olmaması bu çıkarıma delil gösterilebilir.

Bu bağlamda ele alacağımız ikinci eser Mustafa Öztürk'ün *Kur'an'ın Dili ve Retoriği* isimli kitabıdır. Ankara 2002'de Kitâbiyât yayınları arasında çıkan yüz doksan bir sayfalık bu eser önsöz, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. "Dil ve Metin Merkezli Tartışmalar" başlığını taşıyan ilk bölümde Kur'an'da tekrar olgusu, Kur'an metninde lahn/implâ yanlışı meselesi ve Kur'an'da yabancı kökenli kelime bulunup bulunmaması hususları ve bunlarla ilgili tartışmalar ele alınmıştır. "Retorik Merkezli Tartışmalar" başlığını taşıyan ikinci bölümde

143 Sait Şimşek'e göre geçmişte müteşâbih meselesine yaklaşımda şu hatalar yapılmıştır: (i) Selef uleması meseleyi bütün yönleriyle açıklayacak bir izah getirememiştir. Bunun sebebi problemin bu dönemde tam vuzuha kavuşmamış olmasıdır. (ii) Tevil döneminde de mesele mezhebî kaygılar doğrultusunda ele alındığı için, ortaya tutarlı ve doyurucu izahlar konamamıştır. (iii) Meselenin Allah'ın sıfatlarından bahseden âyetler çerçevesinde ve Allah'ın sıfatlarının key yetinin bilinip bilinmemesi itibarıyla ele alınmış olması da sahih sonuçlara ulaşılmasını engellemiştir. Zira tevil taraftarları Allah'ın sıfatlarının key yetini problem etmişlerdir ki bu sahih bir yaklaşım değildir. (iv) Âl-i İmrân 3/7 âyetindeki "tevil" kelimesinin medlûlünün tespitinde de isabetli davranılmamış, bu kelimeye "sözü lûgat manasından başka bir manaya hamletme" anlamı verilmiştir ki kelime nüzül döneminde böyle bir anlam taşımamaktadır, bu anlamı sonradan kazanmıştır. (v) Müteşâbihlerin tevilinde Kur'an merkezli karinelere değil de akli karinelere dayanılmış olması, keza yapılan tevillerin, muhkem ayetlerin delaletleriyle örtüşüp örtüşmediğinin tespitine çalışılmaması bir diğer hata olmuştur. (vi) Son olarak Mutezilenin etkisinde kalan Eşariler'in de haberi sıfatları tevile gitmesiyle tevil hareketi önu alınmaz bir hal almış, neticede İslam'ın özünü, ruhuyla bağdaşmayan bir sürü tevil zuhur etmiştir. (Bkz. M. Sait Şimşek, *Kur'an'da İki Mesele*, Konya 1987, s. 73-75). Şimşek'in nesh meselesiyle ilgili değerlendirmelerini de şu şekilde özetlemek mümkündür: (i) Nesh meselesine şöyle yaklaşmak gerekir: Nesh olgusu nüzül döneminde realitede vaku bulan gelişmeye bağlı olarak gündeme gelmiştir. Çünkü âyetler sosyal gelişmelere paralel olarak nazil olmuştur. Sonraki dönemlerde de, nüzül dönemi sosyal şartlarındaki değişime benzer değişimler görülebilir. Dolayısıyla da günümüzde âyetlerin tamamı değil, nüzül döneminde bugünküne benzer şartlara bağlı olarak inmiş ayetler uygulama alanı (menât) bulabilir. (ii) Mensûh ayetlerin hangileri olduğu hususunda bir ittifakın bulunmaması, keza Hz. Peygamber'den mensûh ayetlerle ilgili bir beyanın gelmemiş olması, neshin mevcudiyetine kuşkuyla bakmayı gerektirir. (iii) Neshin tespitinde dayanak alınan şey içtihattır. Oysa nesh taraftarlarının bile kabul ettiği gibi kişisel kanaate dayalı olarak neshin varlığına gidilmesi sorunludur. (iv) Kur'an âyetlerinin birbirini teyit ettiğini ve âyetler arasında bir birlik ve bütünlüğün bulunduğunu ifade eden nasların da delalet ettiği üzere Kur'an, neshin mevcudiyetini onaylayan değil olumsuzlayan delillerle doludur. Bkz. M. Sait Şimşek, *a.g.e.*, s. 120-121.

ise secî, mecâz ve i'caz merkezli tartışmalar mevzubahis edilmiştir. Eseri ayrıcalıklı kılan, bu hususlarla ilgili önceki izahların aktarımıyla yetinmeyip, sorgulamaya tabi tutması, bu hususların tartışma konusu olmasının neden ve niçinleri üzerinde durması, dahası bazı konularla ilgili yeni izah önerilerinde bulunmasıdır. Bu izah ve önerilerden bazıları şöyledir: (1) Tekrar olgusunu probleme dönüştüren şey, aslında özü itibarıyla sözlü bir hitap olan Kur'an'ı bir kitap veya yazılı bir metin olarak görmektir. (2) Kur'an'da Arapça dışındaki bir dile ait kelime bulunup bulunmadığı yönündeki tartışmalar Mihne hareketi karşısındaki tavır alışla yakından ilişkilidir. (3) Kur'an'da mecazın varlığını inkârın arkasında dilsel ve bilimsel deliller değil, siyasî ve ideolojik mülahazalar yatmaktadır. (4) Kur'an muhatabı iyiliğe sevk edecek her türlü aracı kullanmış olup secî olgusunu bu bağlamda değerlendirmek gerekir. (5) Kur'an'ı mucize kılan vasıf yalnızca onun dilinde, üslubunda ve muhtevasında değil, toplumsal düzeyde gerçekleştiği tevhid merkezli dönüşümde de aranmalıdır.¹⁴⁴

Kur'an'ı anlamaya ilişkin yöntem önerisine tahsis edilmiş eserlere örnek olarak ise Yusuf Işıcık'ın, *Kur'ânı Anlamada Temel İlkeler* isimli eseri gösterilebilir. Konya 1997'de Esra Yayınları tarafından yayımlanan yüz otuz dokuz sayfalık bu eserde Kur'an'ı sağlıklı bir biçimde anlamayı mümkün kılacak belli başlı prensiplerin tespitine çalışılmaktadır; bu yönüyle de eser bir yöntem önerisini içermektedir. Önerilen yöntem ana hatları itibarıyla şöyledir: (1) Kur'an ibarelerine anlam yüklerken hem cüz'î hem küllî nüzûl ortamını dikkate almak gerekir. (2) Mana takdirlerinde kelimelerin nüzûl ortamlarında kullanıldıkları manalar dikkate alınmalı, sonraki dönemlerde kazandıkları anlamlara itibar edilmemelidir. (3) Selefin o Kur'an ibaresinden ne anladığının tespitine çalışılmalı ve bunun dışına çıkılmamalıdır.

Bu yöntemsel ilkelerin açılımı olmak üzere eserde ısrarla nüzûl ortamını bilmenin Kur'an'ı sağlıklı olarak anlamaya sunacağı katkılardan bahsedilmiş; haberî sıfatlar konusunda olduğu gibi selefin Kur'an ve tevil anlayışı öne çıkarılmış ve tek "legal yorum"un selefin yorumu olduğunun altı çizilmiş;¹⁴⁵ Kur'an lafızlarının medlûllerinin tespitinde onların nüzûl döneminde kullanıldıkları anlamları dikkate almanın gerekliliği üzerinde durulmuş,¹⁴⁶ buna bağlı olarak da sûfilerin ve Bâtınîlerin tefsirlerinin kâhir ekseriyeti "Kur'an'ın dil yapısının imkân vermediği tefsirler" olarak tavsif edilmiş,¹⁴⁷ ilmî tefsir çabasının sonucu olan izahlar hatalı istidlaller olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁸ Önerilen bu anlama

144 Bu tespitleri özet olarak görmek için eserin 173-175 sayfaları arasındaki "Genel Değerlendirme ve Sonuç" kısmına bakılabilir.

145 Yusuf Işıcık, *Kur'ânı Anlamada Temel İlkeler*, s. 105-108 ve 114 vd.

146 Işıcık, *a.g.e.*, s. 93-104.

147 Işıcık, *a.g.e.*, s. 102-103.

148 Işıcık, *a.g.e.*, s. 101.

modelinin İbn Teymiyye ve Şâtübî'nin Kur'an'ı anlamının öncelikleriyle ilgili beyanlarını esas aldığı görülmektedir. Nitekim bu yöndeki değerlendirmelerin sürekli olarak İmam-ı Şâtübî'den yapılan alıntılarla temellendirilmeye çalışılması da bunu teyit etmektedir.¹⁴⁹

Değerlendirme

1. Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarının öncü eserinin Ömer Nasuhi Bilmen'in *Usûl-i Tefsir veya Mukaddime-i İlm-i Tefsir*'i olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar Ömer Rıza Doğrul'un *Tanrı Buyruğu* ve Muhammed Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsir ve tercümelerinin mukaddimeleri ile Osman Keskiöğlü'nün *Kur'an Tarihi ve Kur'an Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* isimli eseri gibi önceki Türkçe müellefat tefsir usulü veya Kur'an ilimleri ile ilgili bilgileri içerse de, bu konuları derli toplu olarak ele alan ilk eser Bilmen'in *Usûl-i Tefsir*'idir. Çünkü önceki müellefatta ya belli başlı konularla ilgili özet bilgilerin aktarımıyla yetinilmiş, ya da ağırlıklı olarak Kur'an tarihi konuları ele alınmıştır. Bilmen ise Kur'an ve Kur'an ilimleriyle ilgili konuların hemen hemen tamamına değinmiş ve bunlarla ilgili ayrıntılı sayılabilecek açıklamalarda bulunmuştur.

2. Öncü eser Ömer Nasuhi Bilmen'i istisna tutarsak Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarının paradigmasını belirleyen eserin İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü* olduğu söylenebilir. Nitekim sonraki eserlerde Cerrahoğlu'nun Kur'an Tarihi-Kur'an İlimleri-Tefsir Tarihi şeklindeki tasnifi esas alınmış ve bu noktada belirgin bir değişim görülmemiştir.¹⁵⁰ Dolayısıyla bu eser, sonraki tefsir usulü çalışmalarının paradigmasını belirleyen eser olma gibi bir ayrıcalığa sahiptir ve bu durum eserin en önemli özelliği olarak kaydedilmelidir. İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü* eserinin çatısının M. Tayyip Okiç'in ders notlarından hareketle kurulduğunu, boşlukların ise Zürcânî'nin *Menâhilü'l-irfân*'ı ve özellikle de Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'undan doldurulduğunu söyleyebiliriz.

3. Orijinallik ve özgünlük açısından baktığımızda en orijinal eserin de yine Ömer Nasuhi Bilmen'in *Usûl-i Tefsir*'i olduğunu söyleyebiliriz. Cerrahoğlu'nun eseri her ne kadar paradigmal belirleyiciliğe sahip olsa ve bazı konularda daha detaylı açıklamaları içerse de Bilmen'in eseri kadar özgünlük ve orijinallik taşımamaktadır. Bu özgün olmamanın sebebini bu esere takaddüm eden zaman diliminde aramak lazımdır. Bilindiği üzere İstanbul Dârülfünûn'u

149 Işıcık, *a.g.e.*, s. 63, 103-104.

150 Yakın dönemde kaleme alınan bazı eserlerde kısmen farklı bölümlenmelere gidildiği görülmektedir. Sözgelimi Ömer Çelik eserinde "Tefsir Usulü" şeklinde özel bir bölüm açmış, fakat bunun altında tefsir, tevîl, tercüme kelimeleri, tefsir tarihi ve tefsir türlerinden bahsetmiştir. Usûlle ilgili bilgileri vermesi beklenen bir başlık altında tefsir tarihi ve türlerinin mevzû bahis edilmesi câlib-i dikkattir.

bünyesinde 1924 tarihinde kurulan İlahiyat Fakültesi, 1933 yılına kadar dokuz sene faaliyetine devam etmişti. 1933'te Dârülfünûn, İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülürken bu yeni üniversitede İlahiyat Fakültesine yer verilmemişti. Edebiyat Fakültesi çatısı altında faaliyet gösteren ve İslamî araştırmaların yürütülebildiği yegâne kurum olan İslâm Tetkikleri Enstitüsü de 1936 yılında kapatılmıştı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinin kapatılmasından ancak 16 yıl sonra 1949'da açılabilmişti. Bu on altı yıllık sürede İslamî ilimlerle ilgili hafıza tabiri caiz ise resetlenmişti ve adeta yeni ilahiyat fakültesi sıfırdan kurulmuştu. Bu süreçte elde avuçta da hemen hemen hiçbir şey yoktu. İşte bu şartlar altında *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* ve *Menâhilü'l-irfân* gibi özellikle Mısır'da kaleme alınmış bazı eserler tespit edilmiş ve bu eserlerden çeviri yoluyla tefsir usulü ve tarihi konusyla ilgili mevcut ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır. İsmail Cerrahoğlu, iskeletini hocası Tayyib Okîç'in ders notlarını esas alarak kurduğu eserinin boşluklarını Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'undan hareketle doldurma yoluna giderken Mehmed Sofuoğlu Zürkânî'nin *Menâhil*'ini kısmî tercüme yolunu izlemiştir. Güçlü bir altyapı bulunmadığı için ise esas alınan bu eserlerdeki bilgiler sorgulama yoluna gidilememiştir. Nitekim İsmail Cerrahoğlu eserinin önsözünde bu durumu şu cümleleriyle ifade etmektedir:

Kısa bir inkıttadan sonra, memleketimizde yeniden İlahiyat Fakültesi, Yüksek İslam Enstitüsü ve İmam-Hatip Okullarının açılmasıyla usulü tefsir alanında eserlere ihtiyaç duyuldu. Muhterem Hocam Prof. Muhammed Tayyib Okîç'in usulü tefsire âit ders notları gerek fakültemizde, gerek Yüksek İslâm Enstitüleriyle, İmâm-Hatip okullarında okutulmakta idi. Bu arada bazı gayretli kardeşlerimizin, bu notlarla beraber, diğer kaynaklardan da istifade ederek, talebeleri için hazırladıkları ders notları da zikre değer.¹⁵¹

4. Üzülerek ifade etmek gerekir ki İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Usulü*, uzun bir inkıta döneminin ardından ve son derece olumsuz şartlarda kaleme alınmış olmakla birlikte, ondan sonra usul vb. adlar altında kaleme alınan eserlerin hemen hemen hiçbiri onu aşma başarısını gösterememiştir. Bu başarısızlığın muhtemel sebebi anılan eserlerin kâhîr ekseriyetinin İlahiyat fakültelerindeki Tefsir Tarihi ve Usulü dersi için bir ders kitabı hazırlama amacına matuf olarak kaleme alınmış olmalarıdır. Bu yüzdendir ki anılan eserlerin ekseriyeti alana katkı sunabilecek güçte ve evsafıta olmamıştır. Zira amaç sahih bir Kur'an algısının ve ciddi bir tefsir müktesebatının oluşmasını temin edecek hususları içeren ve bu yönüyle de orijinal tespitleri tazammun eden eserler ortaya koymak değil, öğrenciye Kur'an ve tefsirle ilgili bazı temel bilgileri aktaracak kitaplar sunmak olmuştur.

151 Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, s. 8.

5. Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarında Kur'an'ı anlamada takip edilmesi gereken yönetime ilişkin tespitler de göze çarpmaktadır. Bu yöndeki tespitlerin daha ziyade İbn Teymiyye ve Şâtübî'den beslendiği söylenebilir. Nitekim Elmahlû'nun tefsirde esas alınacak yollarla ilgili izahatı, İbn Teymiyye'nin "*esahhu turukî't-tefsîr*" olarak takdim ettiği usul ve yöntemi esas almaktadır. Yusuf Işıcık'ın "anlam tayininde cüz'î-küllî nüzûl ortamı dik-kate alınmalıdır", "kelimelerin nüzûl ortamlarında kullanıldıkları anlamlar esas alınmalıdır", "selefin ne anladığı tespit edilmeli ve bunun dışına çıkılmamalıdır" şeklindeki üç ilkeyi esas alan yöntemi de yine İbn Teymiyye orijinli gözükmektedir. Muhsin Demirci'nin Kur'an'ın Arabiliğinin ifade ettiği anlamdan ve ilk muhatap kitlenin ümmîlerden oluşması sebebiyle şeriatin de ümmî bir nitelik arzemesinden bahsetmesi, keza makâsîd merkezli bir okuma yapılması yönündeki değerlendirmeleri Şâtübî'nin *el-Muvâfakât*'ında önerdiği anlama modelini işaretlemektedir.

6. Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarındaki İbn Teymiyye tesiri Kur'an'ı anlamada takip edilmesi gereken yöntemle sınırlı değildir. Nitekim Cerrahoğlu'nun hiçbir sorgulamaya tabi tutmadan Zehebî'den aldığı İsrailiyatla ilgili üçlü kategorik taksimin ve bu taksime bağlı olarak geliştirdikleri olumsuz İsrailiyat algısının ana dayanağının İbn Teymiyye olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü İsrailiyat'a böyle pejoratif bir anlam yüklemenin tarihini İbn Teymiyye'den öteye götürmek pek mümkün gözükmemektedir. Bütün bunlar Cumhuriyet dönemi tefsir usulü paradigmasının selefi bir vechesinin bulunduğu delalet eder.

7. Cumhuriyet dönemi tefsir usulü çalışmalarında görülen ayırıcı bir özellik oryantalistik Kur'an araştırmalarına yapılan atıflardır. Bu atıfların tonunun eserden esere farklılık arzettiği görülmektedir. Özellikle Osman Keskiöğlü, M. Tayyib Okç ve İsmail Cerrahoğlu'nun eserleri bu yöndeki atıflar bakımından oldukça zengindir. Oryantalistlerin Kur'an tarihiyle ilgili iddialarına reddiye olarak kaleme alınmış olan Keskiöğlü'nun eserindeki atıflar oryantalistlerin iddialarının yanlışlığına işarete yönelik tenkit amaçlı atıflardır. Diğer iki eserde ise kimi zaman tenkit amaçlı atıflara yer verilirken, kimi zaman da -Kur'an kelimelerinin asıllarının başka dillere dayandığı yönündeki izahlarda olduğu gibi- meseleyi tanzih amaçlı izahlara yer verilmektedir.

8. Cumhuriyet dönemi müellefatında dikkati çeken bir diğer husus da ilmî tefsir anlayışının leh ve aleyhindeki tespitlerdir. Nitekim Osman Keskiöğlü ve Ömer Nasuhi Bilmen gibi âlimlerin eserlerinde ilmî/bilimci tefsire tepkiyi ve bu tefsir anlayışının ürünü olan izah ve açıklamaların gayr-i sahihliğine işareti içeren izahat göze çarparken, Suat Yıldırım'ın eserinde bu yaklaşım biçiminin lehinde değerlendirmelere rastlanmaktadır. Son eserde lehte tespitlere gidilmiş olmasının ardında müellifin meseleyi Kur'an'ın i'cazı kapsamında değer-

lendirmesi, Kur'an'ın modern bilimin verileriyle örtüşür beyanlarda bulunmasını onun i'cazının bir semeresi olarak görmesi yatmaktadır.

9. Cumhuriyet dönemi eserlerinde eleştirel bir yaklaşım tarzının hâkim olduğu söylenemez. Nitekim bu eserlerde geleneksel kabuller aynıyla tekrarlanmakta, bunların gerçeklik ve tutarlılıklarını sorgulama yoluna pek gidilmemektedir. Dolayısıyla bunca tefsir usulü çalışması içerisinde Kur'an ilimlerine dair kabulleri sorgulayan ve bu yönüyle ulûmu'l-Kur'an eleştirisi yapan bir eserin -Ömer Rıza Doğrul'un Kur'an'da neshin varlığını kabul etmemesi gibi tek tük eleştirileri saymazsak- varlığından bahsedilememektedir. M. Sait Şimşek'in Kur'an ilimlerinin problematik alanları arasında yer alan müteşâbihlik ve nesh meseleleri çerçevesinde gelenekte serdedilen görüş ve değerlendirmeleri eleştirel bir yaklaşımla ele aldığı *Kur'an'da İki Mesele (Müteşâbih-Nesh)* isimli eseri ile Mustafa Öztürk'ün Kur'an ilimleriyle ilgili önceki izahların aktarımıyla yetinmeyip, bunları sorgulamaya tabi tutan, bu hususların tartışma konusu olmasının neden ve niçinleri üzerinde duran ve bu noktada yeni izah önerilerinde bulunan *Kur'an'ın Dili ve Retoriği* isimli eseri gibi bu algının dışına çıkan bazı eserlerin mevcudiyetine rağmen hala eleştirel bakışı bütün Kur'an ilimlerine tatbik edecek bir çalışmanın yapılamamış olması da hâkim algının devam ettiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Düccane Cündioğlu bu realiteyi resmettiği şu cümlelerinde hiç de haksız sayılmaz:

Tefsir Usulü kabilinden yazılan eserlere gelince, zaten sayıları birkaç taneyi aşmayan bu kitapların da hesabı verilmemiş bilgileri tekrarlamaktan öte bir işlev gördüğünü söylemek mümkün değildir.¹⁵²

10. Yakın dönemde kaleme alınan bazı çalışmalarda hermenötik ve tarihsellik gibi çağdaş yorumbilim kuramlarına ve yöntemlere işaret edildiği, bunların Kur'an'ı anlama noktasında katkılar sunup sunamayacağı hususları üzerinde durulduğu görülmektedir. Fakat İbrahim Çelik'in *Tefsir Usulü ve Tarihi: Kur'an Yorum Bilimi* (Bursa 2000) isimli eseri ile Hidayet Zentürk'ün *Ulûmu'l-Kur'ân ve Tefsir Usulü* (İstanbul 2012) isimli eseri gibi bazı çalışmalarda görülen bu yöndeki açıklamaların anılan yöntemlere ilişkin kapsamlı ve esaslı bir bilgiye dayanmadığı görülmektedir.

-Allâhu a'lem bi's-savâb-

¹⁵² Düccane Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur'an*, İstanbul 1995, s. 21.

Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları

Mehmet Emin MAŞALI

Özet

Osmanlı döneminden günümüze kadar, "Kur'an İlimleri", "Tefsir Usulü" gibi başlıklar taşısın ya da taşimasın, Kur'an'a dair temel bilgileri ihtiva eden pek çok eserin kaleme alındığı, kaleme alınmaya da devam ettiği bilinmektedir. Bu eserlerin tanıtımını esas alan bu yazı, evvelemirde, anılan eserlerin özgün yönlerinin tespitini ve alana ne boyutta katkıda bulduklarının tayinini hedeflemektedir. Zira bu yöndeki tespitler, hem bu eserlerden hangi yönler itibarıyla istifade edilebileceğini gözler önüne serecek, hem de alanla ilgili eksiklikleri ve ihtiyaçları gözlemlemek suretiyle daha nitelikli ve yetkin çalışmalara olan ihtiyacı ve talebi dillendirmeye imkân verecektir. Bir alanla ilgili müellefat içerisinde, telif tarzını ve edebi paradigmayı belirleyen kurucu ve öncü metinler bulunduğu gibi özgün şeyler ortaya koyma yönünde bir çabanın ürünü olmakla birlikte bunda pek de başarılı olamayan metinler ile hiçbir özgün yanı bulunmayan ve böyle bir hedefi de istihdaf etmemiş olan sıradan metinler de bulunmaktadır. Kur'an ilimleriyle ilgili metinleri bu yönleriyle tasnife tutmak, en azından öncü ve paradigmatic belirleyiciliğe sahip metinlere işaret etmek bu yazının bir diğer hedefidir. Her bir eserin, satır aralarında, başta ilim telakkisi olmak üzere, vücut bulduğu döneme hükmeden tasavvur ve şartlara dair çok şey söylediği bir gerçektir. Bu yazının, bu nitelikte doğrudan veya dolaylı pek çok tespite tedarikte bulunacak bir malzemeyi tazammun ettiği söylenebilir. Nitekim Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren kaleme alınan eserlerde oryantalistik meydan okumalara cevap verme refleksinin öne çıktığı yönündeki tespit bunlardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi, Cumhuriyet Dönemi, Kur'an İlimleri, Tefsir Usulü.

Works on the Qur'anic Sciences and the Methodology of Tafsir from the Ottoman Empire to the Present

Mehmet Emin MAŞALI

Abstract

Scholars have written many books containing basic information about the Qur'anic sciences, and the methodology of *tafsir* ever since the Ottoman period. The aim of this article is to elucidate, first of all, the unique aspects of these works as well as to determine their contribution to the current literature. It will then be possible to provide insights into the ways in which scholars can benefit from the works concerned, and to specify both the weaknesses of the field and the need to carry out qualified research regarding the subject-matter at hand. Obviously, in every field of inquiry, there are founding works, which set the style, genre, and the literary paradigm. There are also others that are the products of rigorous effort, but are not deemed as valuable. The last category of works concerns those with no unique contribution. By aiming to categorize works on the Qur'anic sciences along these lines and to point at pioneering works in the field, this article hopes to shed light on their distinctive characteristics. Every work tells us something about the dominant intellectual atmosphere and understanding of scholarship of the time in which it came into existence. This article contains plenty of data that would allow the reader, directly or indirectly, to evaluate the relevant literature along the lines stated above. The fact that one can find in books authored from the late Ottoman era, the urgency and the need to respond to the Orientalist challenge is a proof in that direction.

Keywords: Ottoman Period, Republic Period, Quranic Sciences, Methodology of Qur'anic Exegesis.

